

INTERVJU SA VJOSA DOBRUNA

Priština | 3. i 11. jul 2013. Godine

Trajanje: 267 minuta

Prisutni:

1. Vjosa Dobruna (Govornica)
2. Mimoza Pačuku (Intervjuerka)
3. Donjeta Beriša (Kamera)
4. Jung Chao (Kamera)

Simboli komentara neverbalne komunikacije u transkriptu:

() – emotivna komunikacija

{ } – intervjuisani objašnjava putem gestikulacije

Ostali simboli u transkriptu:

[] – dodaci u tekstu kako bi se olakšalo razumevanje

Fusnote predstavljaju dodatke kojim uredništvo pojašnjava naselja, imena ili izraze

Mimoza Pačuku: Možete li nam reći nešto o vašem detinjstvu?

Vjosa Dobruna: Mislim da je moje detinjstvo bilo srećno, kao i svako detinjstvo. Koliko mogu da se setim, verujem da mogu da se setim mnogo toga. Provela sam detinjstvo u Đakovici, tu sam i rođena, i bilo je veoma lepo jer sam odrasla sa oba moja roditelja koji su bili veoma zauzeti poslom, mojim dedom, četiri strica i tetkom, tako da bilo je to veoma srećno detinjstvo i uvek sam se osećala veoma voljenom i maženom. Onda su se moje sestre rodile i moj život je postao još bolji. Tri sestre su se rodile posle mene, četvoro nas je dece bilo. Onda na kraju moja najmlađa sestra se rodila kada sam ja bila u srednjoj školi, zato je ja vidim više kao moje dete nego kao sestru. To je bilo srećno detinjstvo, bila sam prvo dete u porodici gde generacijom za generacijom – oni kažu, ne znam da li je to mit – u jedanaest generacija bilo je samo jedna ili dve devojčice. Znam da u poslednje tri generacije je bila samo jedna devojčica i u mojoj generaciji ja sam bila prva devojčica rođena u porodici Dobruna. Tako da sam na neki način ja bila privilegovana, jer sam već svojim rođenjem tražila mnogo ljubavi. Četiri moja strica, moja tetka, moj deda, žena mog dede – ona nije bila moja baba, ali je bila dedina žena – svi su oni bili oko mene, i zbog toga što su oba moja roditelja radila, u to vreme čak je i moja majka radila.

U to vreme postojale se dve radne smene, majka nam je rekla da je morala da predaje prvom i drugom razredu ujutru, a trećem i četvrtom popodne. Tako da većinu vremena ona nije bila tu, i moj otac takođe, tako da sam ja odrasla sa mojim dedom. Čak i kada su se moje sestre rodile ja bih ostala sa mojim dedom, i mislim da su moj deda i moji stričevi imali više uticaja na mene nego moji roditelji. Tako sam ja provela svoje detinjstvo dok nisam napunila šest godina, šest i po, kada sam otišla. Ono čega se sećam iz mog detinjstva iz tog vremena, što opisuje i Kosovo dosta, je... kada je moj deda, bilo je to negde oko aprila '69-e... uvek je imao sliku u sobi... bio je to muškarac, velika je slika bila i ja nisam znala ko je na toj slici. I svi su govorili "Ovo je tvoj stric, ovo je tvoj stric." Ja bih pogledala i pitala "Ovo je moj stric, moj stric?" On [deda] bi rekao "Bila si veoma mala, kada je on otišao u zatvor... ali kada si se ti rodila on ti je dao ime Vjosa." U redu. Jednog dana moj deda je došao i rekao "Sutra ćemo da idemo negde, popećemo se na konjsku prikolicu. Ići ćemo iz Đakovice u Peć na prikolicu. U Peći ćemo uzeti voz za Prištinu, i

prespavaćemo jednu noć u Prištini i sledećeg dana ćemo se uputiti ka Nišu¹.” Pitala sam “Šta ima tamo u Nišu?” “Videćeš tog čoveka, tvoj strica!”

Onda smo otišli u Prištinu, uzeli smo autobus, i otišli smo prvo, prvo, pre nego što smo ušli u Niš, ima mesto koje se zove Deligrad², i sa desne strane bilo je, bilo je nešto kao autobuska stanica, bilo je pokriveno. Sa druge strane bilo je, bila je zgrada sa visokim zidovima i mi smo ušli, ušli smo unutra okruženi policijom, oni su nas pretražili i ušli smo unutra i ja sam ga videla... stanite! {traži da prekinemo snimanje zbog prevelikog izliva emocija}.

Bio je tamo, ušli smo, pretražili su nas i poslali nas unutra i tamo je bio čovek iza rešetaka. Moj deda je bio pripremio kremu, uvek ju je pravio od masti i ja sam uvek pitala “Zašto?” On je rekao “Oni rade u zatvorskim livnicama i ruke im pomodre.” Mogla sam dodirnuti njegove ruke kroz rešetke i ovo je bio prvi put da sam ga videla. Od tog dana uvek se sećam razgovora sa mojim dedom, istog dana kad sam ga videla, i onda smo se vratili sa... Kada smo se vratili, sve su Albanci bili u autobusu, jer svi ljudi koji su išli u posetu bili su Albanci, ceo autobus. Vozač je bio jedini koji je govorio srpski. I sećam se da sam pitala mog dedu sve vreme “Zašto je on u zatvoru?” On je rekao “On radi protiv države.” Pitala sam “Šta je uradio? Jel ukrao nešto? Ubio nekoga?” On je rekao “Ne, ne. Bio je nastavnik matematike i želeo je da deca pričaju albanski u školama i predavao je albanski. Zajedno sa nekim prijateljima napisao je predlog.” “Ali zašto je bilo zabranjeno da se priča na albanskom? Mi pričamo albanski!” “Da, mi pričamo albanski kod kuće, ali u školi njima nije bilo dozvoljeno.”

Ovo je bio prvi put da sam bila u zatvoru, tom u Nišu. Nakon toga nastavila sam da idem s vremena na vreme, počevši od te godine, od '60-ih. Poslednji put kada sam išla da vidim moje stričeve u zatvor, jer su bili u zatvoru jedan za drugim, bilo je 16. decembra 1996. godine. Poslednji put sam bila kada je moj treći stric, Sokol, Sokol Dobruna, bio pušten iz zatvora. Tako da, počevši sa Hydajet, Skender, Sokol i Muslim, ja sam posećivala zatvor svake treće subote, počevši od '60-ih do 16. decembra 1996., u proseku 30 godina. Ali nisam posećivala samo moje stričeve. Jedanput kasnije, kada sam odrasla, posetila sam takođe... Mislim, pratila sam ili sam vozila članove porodice drugih političkih zatvorenika. Išla sam i iz ovih godina imam mnogo anegdota, mnogo stvari.

Jedanput, jedanput '80-ih, išli smo, išli smo u Leskovac³, i zatvor je bio u ulici Cara Dušana br. 1. I svi zatvorenici su bili... odbijali su da pričaju srpski sa članovima porodica, jer kada smo odlazili u posete u zatvor trebalo je da pričamo na srpskom, ne na albanskom. Stavljali su kasetofone sa obe strane rešetaka da bi smo mi pričali na albanskom i oni su morali... ali nisu želeli, odbijali su da pričaju srpski. I ja sam bila sa... bila sam blizu Karačeva⁴ da pokupim jednog starijeg čoveka čiji je sin bio u zatvoru, otac nekoga po imenu Emin Krasniqi. Polomio je bio nogu. Uvek bih odlazila iz Prištine da pokupim ovog starijeg čoveka u njegovoj kući i da ga odvedem u zatvor. I kada smo odlazili tamo, nisu nam dozvolili da uđemo jer su ih [zarobljenike] pitali „Da li ćete govoriti srpski?“ Oni su rekli da ne. Pitali su nas „Da li ćete govoriti srpski?“

¹ Najveći grad u južnoj Srbiji, gde se nalazi jedan od tri glavna zatvora u Srbiji. Drugi su u Požarevcu i Sremskoj Mitrovici.

² Malo selo u opštini Aleksinac.

³ Grad u južnoj Srbiji.

⁴ Selo u opštini Kamenica.

Mi smo rekli „Ne!“ I onda kad smo bili napolju imali smo neki jogurt i svež luk, jer je bio maj mesec, kupili smo ih, kada smo izašli napolje ja sam rekla „*Bac*⁵ Hazir, jako sam besna.“ On je rekao „Pa, šta možemo da uradimo?“ Pitala sam ga „Možemo li da bacimo ovaj jogurt na zatvorske prozore?“ On je rekao „Hajde, baci i svež luk takođe.“ Dao mi ih je – poneli smo dva jogurta za svakog od zarobljenika – oba jogurta u našim rukama, stariji čovek, parkirali smo auto izvan zatvorskog ulaza, dao mi je dva jogurta i dve hrpe svežeg luka i ja sam ih bacila iz svog mog besa na prozor, sveži luk i jogurt. Bilo mi je lakše. Ušla sam u auto i nastavili smo da vozimo nazad i vratili *bac* Hazir blizu Karaqeve. I stariji čovek je bio veoma fin prema meni, svaki put kada sam išla da pokupim nešto, rekla bih, „Šta radimo sada?“ „Moramo se oslobiti našeg besa Vjosa, radićemo nešto drugo“, tako da... imam mnogo, mnogo, mnogo priča, anegdota iz ovih zatvorskih godina, trideset godina posećivanja zatvora.

Otišla sam jednom kada sam postala doktor. Tukli su ih mnogo pre i posle sprovođenja istrage. Tukli su ih čak i kasnije, sve zatvorenike. Tako da sam ovo odlučila, jer nisam znala šta da radim: počela sam da skupljam sedative i stavljam ih u šećer. Samlela bih ih i pomešala sa šećerom. I svaki zatvorenik je imao pravo na četiri kilograma hrane mesečno, tako da bih ja stavila jedan kilogram šećera i stavila bih dovoljno sedativa, smrvila bih ih ili uzela kapsule i njih stavila u šećer. Uz to, dobijali su i donji veš, sto pakli cigareta i malo hrane koja bi mogla da potraje, *gurabija* [tradicionalni kolač], dimljeno meso i druge stvari i kilogram šećera. Pomešala bih šećer sa sedativima tako da su mogli da podele među sobom svaki put kada su ih zvali u... „posebne sobe“ gde... su ih mučili. Jeli su jednu, dve kašike šećera.

Jednom su sam vratili hranu jer su svi bili u štrajku, i mi smo se vratili u Prištinu. Kada smo se vratili u Prištinu, bili smo zajedno sa ženom drugog političkog zatvorenika i pripremali smo kolač koji nije morao da se peče i nismo ni primetili... iskoristili smo taj šećer da napravimo fil za kolač. Sve smo pripremili i stavili u frižider. Imali smo neke goste, ja sam poslužila kolač tako što sam ga sekla na manju parčad i dala im. Svi su počeli, počeli da jedu, nismo znali šta se dešava. Kasnije, rekli su „Vjosa, svi smo uspavani, šta je to, šta se dešava? Dala si nam nešto.“ „Kako to mislite dala sam vam nešto?!“ „Dala si nam nešto!“ Rekla sam Teuta „Teuta“ „Molim?“ „Gde je šećer iz paketa koji smo vratili iz Niša?“ Ona je rekla „Tu je!“ „Ali gde tu?“ Morali smo da stavljamo hranu u kartonske kutije. Ona je rekla da ga je izvadila iz kartonske kutije! Rekla sam „Kuku“⁶, ja sam koristila taj šećer... svi su se osećali uspavano.

Radila bih različite stvari. Na primer, nisu im dozvoljavali da čitaju albanske novine. U to vreme *Zeri* se izdavao, nedeljni *Zeri*, tako da sam ja odvojila sto pakli cigareta i umotala svaku u jedan list *Zeri*. Tako da su oni dobijali tri nedelje izdavanog *Zeri*, sada, dve nedelje... tri nedelje tačno, jer smo mi išli jedanput mesečno. Bilo je tačno tri izdanja *Zeri*, sto pakli cigareta i one su odlazile u Niš i Deligrad. Onda bi čuvari otpakovali cigarete iz novina, sklonili sve, dali pakle cigara zatvorenicima i bacili sve novine. Jedan od Albanskih zatvorenika bi otišao i skupio sve novine, skoplio ih u novine, i oni bi ih prosleđivali među političkim zarobljenicima, svi su čitali novine. Imam mnogo, mnogo priča iz poseta njima jedanput mesečno trideset godina. Nakon toga, dešavale su se [posete] u kontinuitetu. Videla sam ih ne samo kao deo mog detinjstva, nego i kao deo mog odrastanja i takođe kao deo mog političkog obrazovanja, jer sam ja bila kao prenosilac poruka. Prenosila bih informaciju od jedne grupe do druge u različitim zatvorima,

⁵ *Bac*, bukvalno stric, je nežan i pun poštovanja albanski izraz za stariju osobu.

⁶ Kolokvijalno izražavanje neverice, uznemirenosti, ili čuđenja, zavisno od situacije.

čak iako me ne bi pustili unutra, ja bih ulazila unutra samo uz posebno odobrenje da posetim svog strica, i druge članove porodica ljudi koje sam vozila, jer bih obično popunila kola sa petoro ljudi, jer smo zajedno popunjavali sobu za posetu zatvorenicima.

Praktično, ja sam posećivala zatvore celog mog života i to je na neki način oblikovalo moje političko mišljenje... pitanje ljudskih prava, prava Albanaca u bivšoj Jugoslaviji. Nakon nekoliko godina... kada sam se vratila iz Sjedinjenih Američkih država nakon što sam završila srednju školu, naučila sam o funkcionisanju organizacija koje izveštavaju o stanju ljudskih prava i naučila sam o zagovaranju za ljudska prava, posebno pravima građana. Onda sam počela da sakupljam informacije i svedočenja i da razgovaram sa različitim organizacijama kao što je *Amnesty International*, i kasnije *Human Rights Watch*, Međunarodni Crveni Krst u Ženevi. I ja sam izveštavala godinama... '80-ih i '90-ih i nakon toga, stanovništvo Kosova uopšteno i obrazovani deo stanovništva počeli su da shvataju važnost zagovaranja za prava Albanaca u Jugoslaviji i komunikacije sa spoljnim svetom o tome. Ali '70-ih i '80-ih stvarno skoro niko na Kosovu nije znao o organizacijama kojima bismo mogli da se obratimo. Ja sam izveštavala šta se dešavalo sa pravima na Kosovu... ne samo na Kosovu nego i u celoj Jugoslaviji.

Moj deda sa tatine strane praktično nije radio celog svog života, bio je sin bogate porodice, zato nije radio. Tata mi je govorio da su se u nekom periodu selili u Mitrovicu i on bi tamo radio, ali bi se ubrzo vratili [u Đakovicu]. Moja baba je bila mlada žena, udala se kada je imala 15 godina i imala je mog oca. Rodila je mog oca kada je imala 16 godina i bila je veoma bogata žena, tako da niko od njih nije radio u to vreme, živeli su od bogatstva koje su imali do Drugog svetskog rata. Tokom Drugog svetskog rata moj deda je ostao kod kuće, a moja baba je otišla u rat. Bila je borac u Drugom svetskom ratu, u narodno-oslobodilačkom ratu, i postoji mnogo anegdota o tome. Bila je veoma lepa žena i bila je veoma jaka, baš mnogo. I oni kažu da su je nakon rata slavili... Šefkije, i do skora se ulica u Đakovici zvala po njoj, Šefkije Dobruna. I pitali su je, nakon rata želeli su da joj daju mesto u Đakovici. "Ne. ja to ne želim, ne želim da sarađujem sa vama!" "Kako to?! Borila si se zajedno sa nama!" "Da, ali ja sam antifašista, ja nisam komunistkinja. A vi komunisti ste sve preuzeli. Ja vas neću podržati." Bila je veoma jaka. Kažu, kažu da čak i kad joj majka umrla, ona ju je spremila i ostavila u jednoj sobi, jer se to desilo za vreme sestrinog venčanja. Nikome nije rekla. Otišla je, spremila se, obukla lepu haljinu za venčanje i otišla na svadbu. Zaključala je preminulu majku u sobi. Kažu da ima mnogo mnogo, mnogo, mnogo priča o tome kako je jaka bila. Bila je veoma jaka i bila je jako lepa i veoma ponosna, veoma ponosna.

Tako da nakon Drugog svetskog rata, kada su nacionalizovali sve iz njene porodice [što su posedovali], sve, čak i zemlju i sve stvari, njima [porodici] nije ništa ostalo. Nisu imali čak ništa ni da jedu. Kažu da je popunila korpu, korpu, gde su obično držali hleb, i pokrila ju je sa belim platnom, tako da ukoliko bi rođaci došli, izgledalo bi kao da je puno, čak i ako bi pipnuo, osetilo bi se da je puno, tako da niko ne bi primetio da je prazno. Jer nakon rata, nakon Drugog svetskog rata, Kosovo je bilo pod vojnim zakonom... represijom. Većina Albanaca, čak i oni koji su učestvovali u narodno-oslobodilačkom ratu, ali koji nisu bili članovi Komunističke partije, je bila veoma diskriminisana. Tako da su različite porodice, čak iako su bile članice Nacionalno Oslobodilačkog Pokreta, bile mučene i proganjane kao da su bile protiv narodno oslobodilačkog rata. Naša porodica je bila jedna od tih, bez obzira [što su bili članovi Nacionalno oslobodilačkog Pokreta]: moja baba i moj otac i moj stric, koji je poginuo poslednjeg dana rata i po kojem

su Osnovna škola u Juniku i Srednja škola dobile ime, ali pošto nije bio član Komunističke partije vršili su represiju, koja je pogotovu bila primenjivana protiv Albanaca u bivšoj Jugoslaviji, naročito na Kosovu, jer je Kosovo bilo viđeno kao centar jačeg nacionalno identitetskog pokreta, i zbog veće koncentracije [albanske] populacije. Zbog toga su neke porodice koje su bile identifikovane kao takve živjele pod [represijom], praktično celo moje detinjstvo i mladost je bila takva, mislim ja sam ih tako osetila, jer sam uvek uviđala policijsku prisutnost, kada bi došli u našu kuću i probudili nas... i sećam se kao mala kada bi se približili krevetu. Nas je bilo četiri sestre i imale smo dve sobe, ali u dve sobe smo imale krevete... ne ležaje, nego krevete jedan do drugog. I sećam se kada policija dođe, oni polome krevete, izvade sve daske i jednom je moja tetka bila tamo, i bilo je... zvalo se *qumlek*, bio je to deo kuće, kao neka vrsta kamina za grejanje. Pretražili su čak i papire kojima smo palili vatru na peći, koja je bila napravljena od keramičkih pločica, tako da su oni pretraživali čak i to, i moja tetka se baš bila uznemirila. Bile smo male, veoma smo se plašile policije, ona je uzela veliki sat i rekla „Gledajte, možda ćete i ovde nešto pronaći, neki propagandni materijal.“

Za mene to je bilo, na neki način, ima nekih... kasnije, kada sam porasla postalo je teže. Nekada sam to videla kao deo normalnog života, da policija dođe u tri ili četiri sata ujutru, i probudi nas jer su naši stričevi bili u zatvoru. Ja nisam bila u kući mog strica. Ili '86. godine, na primer, sva deca iz Dobruna porodice su bila izbačena sa Univerziteta, sva. Gurakuq je bio na prvoj godini studija arhitekture, Elbasan je bio druga godina, Shpend treća, Ilirjana je počela da studira medicinu, Valbona je studirala građevinski fakultet, i svi su bili izbačeni. Pričamo o '86. godini, 1986. Ja sam bila prva koja je tužila državu, Univerzitet na Kosovu u to vreme, zbog uskraćivanja mog prava na obrazovanje. Devetoro od dece koja su bila izbačena imale su očeve u zatvoru, [imali su] stričeve. Ali svi su bili izbačeni iz škole, sa univerziteta. Nisu bili na prvoj godini studija, već su napredovali. Profesori su bili svi Albanci, univerzitet nije bio još zatvoren. Ali bili su uplašeni i sistem je bio takav. Sada mi bude loše kada vidim iste profesore na univerzitetu koji prodaju patriotizam, neki su čak i u parlamentu. Kada bi izašli napolje... odlazila sam i pitala ih „Zašto ste izbacili decu“ Zašto ste izbacili decu iz škole? Ali zašto ste izbacili Shpend, Valbona i Ilirjana kada njihove majke ni nisu Albanke nego Hrvatice! Zašto ste ih izbacili?“ Kažem vam, ja sam odrasla uz ovakve stvari, tako da sam kasnije prikupila informacije o svakome, i tužila sam univerzitet za izbacivanje [mojih rođaka]. I kada sam otišla na sud, kada sam videla te sudije, kada sam ih videla i pričala sa njima na normalan način oni bi se smejali i rekli „Eh, Vjosa“.

1986. se završavala... kada sam početkom okrobra podnela tužbu zbog izbacivanja dece, sve dece mog strica, oni su emigrirali, otišli su u različite delove sveta da se obrazuju. I problem nije bilo samo njihovo izbacivanje, u to vreme svaka opština je slala spisak dece neprijatelja, poslali bi ih na univerzitet, i univerzitet bi ih izbacio. Pričam o 1986., a ne o '56. godini. I tadašnji zamenik rektora univerziteta je bio Albanac, jer je rektor bio Srbin. I on mi je rekao „Ali Vjosa, ovo je sistem. Oni su deca iredentista, nacionalističkih porodica.“ „Da li su deca uradila nešto?“ „Ne.“ „Pa zašto onda?“ „Ovo je spisak koji smo dobili iz Đakovice, mi moramo da izbacimo ovu decu.“ „Ali vi izbacujete decu sa treće godine studija, četvrte, samo što ne diplomiraju?“ Tako se to desilo, takva su bila vremena. I kažem ponovo, uz sve ovo, ponekad pomislim da sam živela više od jednog života. Ovo je bio deo života Albanaca u Jugoslaviji.

Naravno, nisu napadali sve porodice. Neke porodice su tražile svoja prava glasnije i opirale se sistemu – sistem je bio takav – a neke manje, ali mi, Dobruna porodica, mi smo patili, patili smo mnogo.

Nemam [mnogo sećanja] o porodici moje majke, imam nekoliko sećanja jer je moja majka bila jedino dete. Oni su bili rođeni, mislim... oboje su umrli mladi, tako da je moja mama odrasla uz svoju babu i njene tetke i stričeve. I to je bilo dobro i nesvakidašnje za to vreme za siročće, moja majka je bila obrazovana. Nije bilo uobičajeno u to vreme da se žensko dete šalje u školu, ali oni su je poslali, jer je za vreme italijanske okupacije stric moje majke, Qamil Benxija, radio za Ministarstvo obrazovanja. Diplomirao je filozofiju u Padovi i medicinu na Sorboni. Tako da nije bilo mnogo dece koja su išla u školu. Kada su Italijani okupirali Albaniju, i kada su potom došli na Kosovo, ti student koji su studirali u Italiji su radili za njih, i moj stric Qamil je bio student u Padovi. Tako je omogućio da moja mama ide u školu. Zajedno sa svojom majkom vaspitavao je moju majku i poslao ju je u školu... Moja majka je diplomirala na vreme i bila je jedna od prvih albanskih učitelja na Kosovu, počela je da radi kao nastavnica u Orahovcu kada je imala 16 ipo, 17 godina, imam i njenu fotografiju. Posle toga u Gnjilanu, zajedno sa njenim stricem Qamil Benxhija osnovali su srednju školu u Gnjilanu, tako da imam dobra sećanja na to.

Ponosna sam na obe strane moje porodice, majčinu stranu i očevu. Moja majka je radila kao nastavnica, otac je studirao vajarstvo do 1954. Bila je 1954. kada su zatvorili njegovog brata prvi put i izbacili ga sa Univerziteta u Beogradu. Pre diplomiranja on se vratio u Đakovicu. Kasnije, kada je imao troje dece, kada smo Pranvera, Aida i ja bile rođene, moj otac je otišao ponovo da studira u Beograd kako bi postao socijalni radnik. Sa troje dece u to vreme, moja majka je pazila na nas dok je naš otac studirao. Putovali smo često. Išli smo iz Đakovice, to su bila izvrsna putovanja, uzeli bismo autobuse, vozeve do Beograda da vidimo našeg oca svaka dva-tri meseca. Tako da imamo lepa sećanja, imali su običaj da nam kupe igračke tad, sve stvari za decu, kako bi nadomestili odsustvo naših roditelja. Kada smo odlazili u Beograd da posetimo oca, mnogo igračaka nas je čekalo, mnogo odeće, mnogo stvari. Meni su nadomestili to i na drugačiji način takođe, jer su me slali da pričam sa političkim zatvorenicima, da posetim moje stričeve u zatvorima.

I moj deda je imao potrebu da mi nadoknadi, jer se osećao krivim, jer sam počela da idem [u zatvor] kao veoma mala, tako da mi je uvek sve ispunjavao. Kada sam počela, bila sam u pubertetu, počela sam da odstastam. Kada bismo se vratili iz Niša ili Požarevca, iz zatvora u Srbiji, on bi rekao, “Ponašala si se lepo ovog meseca, šta želiš ovog meseca?” Ja bih rekla “Želim italijanske farmerke.” “U redu, kupićeš italijanske farmerke.” Ili bi rekao “Sledećeg meseca...” Uvek bi pokušavao da mi nadomesti jer su mislili da mi uništavaju detinjstvo. Ali ne samo moj deda, i moji mama i tata su bili slabi na mene, jer u to vreme čak iako bi posetili jedinog strica koji je bio van zatvora, izgubili bi svoje poslove, tako da niko nije mogao da ih poseti u zatvoru, samo moj deda koji je bio star i ja jer sam bila dete. Svi ostali... na primer, jedan od njih je bio u zatvoru deset godina, drugi brat ga ne bi video po deset godina. Drugi je bio [u zatvoru] 14 godina, i ne bi videli jedno drugog po 14 godina. Ja sam bila jedina koja ih je posećivala sa mojim dedom. I uvek su pokušavali da nekako... urade nešto za mene, da mi naprave da se osetim kao dete, i da se ne osećam tako odraslom. I... bojali su se bola, kad ja stvarno budem počela da razumem. Čak i u školi, deca bi me zadirkivala...

U redu, sećam se prelepog trenutka iz mog detinjstva. Rekla sam vam ranije da sam bila prva devojčica u mojoj porodici i da nije bilo mnogo dečaka, tako da sam ja uživala privilegovan položaj sa svima, posebno sa mojim dedom. Moj deda, njegova kuća je bila stara kuća i sprat koji je bio kao podrum je pola bio napravljen od kamena, i bilo je kamena, i bile su stepenice napravljene od kamena, onda sprat, i bašta, verujem, bilo je veoma retko to naći [baštu]. Bilo je oko pedeset, sto vrsta ruža i bile su svuda po dvorištu, koje je bilo tri stotine metara dugačko i imalo je ruže. U kući je bila bašta sa manjim cvećem i iznad toga bila nadstrešnica i drvo šljive. Kada sam pošla u školu, moj deda je znao da ću ja nakon škole dolaziti kod njega, a ne u kuću mojih roditelja. Odlazila sam kod dede, napravio je za mene sto za mene ispod drveta šljive, a drvo šljive bilo je blizu nadstrešnice. Moj deda bi sedeo za tim stolom i pio. Moj deda je pio mnogo alkohola. Živeo je svoj život, Teki Dervishi⁷ je napisao knjigu, Teki Dervishi pisac, i rekao "Posvećujem ovo prvom boemu kog sam upoznao u životu, Qazim Dobruna." Bio je boem, pio je, hteo je da ima mnogo prijatelja, čitao je mnogo, bio je *Bektashi*⁸, i ja bih ga uvek zadirkivala, "Deda, ti si *Bektashi* ne zato što veruješ u neku religiju, već zato što si u čitalačkom klubu." *Bektashi* čitaju mnogo i takođe piju mnogo. Tako da je kuća mog dede bila neka vrsta *Bektashi* kluba i moj otac bi stalno dolazio da proveri da li radim svoj domaći, [za stolom] koji je moj deda napravio ispod drveta šljive, zvalo se šljiva *bardhake*. Rađalo bi velike šljive, a stablo je bilo tanko. Napravio je sto za mene, i moj deda bi pio tamo sa svojim prijateljima uz *meze*⁹ na stolu pored vina. Bila sam tamo i on bi rekao „Imaš li bilo kakva pitanja vezana za tvoj domaći?“ Rekla bih „Ne, nema potrebe, kada budem imala pitanje, pitaću.“ I ja bih radila moj domaći tamo, tokom leta naravno, ja sam radila svoj domaći. Tokom zime opet sam bila kod kuće mog dede, koliko se sećam imala sam ugao, a kada je moj deda bio bolestan, najviše vremena je provodio u njegovom krevetu. Na kraju dnevne sobe, velika soba, bilo je mnogo ugrađenih starih ormara, nisi mogao da ih razlikuješ od vrata od kupatila, u Đakovici se to zvalo ostava, sagrađena na istom zidu na kraju sobe, jer sva vrata su bila lepa vrata i ručno pravljen kao i plafon kuće. Tražila sam da mi naprave sto u sobi, jer moj deda nije želeo da sedim na sofii i tu radim domaći. Napravili su mi sto od vrata, u jednom delu ostave i mogao si to da vidiš spolja. Ručno su mi napravili sto, kao pisaći sto, od drveta koji je bio isklesan i morali su da stave karton na vrh, kako bih ja mogla da radim domaći. Napravili su mi sto sa *shkom*.¹⁰ I kada je žena mog dede, maćeha mog tate [videla to] pobunila se jer su to uradili. Rekla je "Učim devojčicu kako da ima osećaj za estetiku, kako da voli lepe stvari." I... oni mi naprave sto. Ova dva sećanja me vezuju za mog dedu.

Još nešto o mom dedi, kada sam imala 12-13 godina, moji mama i tata su bili, ne bih rekla rigorozni, ali pokušali su da uspostave neka pravila, tako da ukoliko bi pogrešila "Tvoje mlađe sestre bi bile odgovorne za tu grešku. Tako da imaš odgovornost ne samo za sebe, nego i za svoje mlađe sestre jer si ti najstarija od sve dece." Onda su Shpend, Ilirjana, Valbona, Nderim se rodile, deca mog strica su se rodila. "Ti si najstarija, ukoliko ti namestiš grešku, svi su namestili grešku" i ona je pokušala... Imala sam mnogo ograničenja, mnogo ograničenja. Nisam imala ta ograničenja kod dede. Kada sam išla kod njega, imala

⁷ Teki Dervishi, rođen 1943. u Đakovici, bio je pisac, izdavač i dramaturg. Bio je urednik novina *Bota Sot*.

⁸ Islamsko versko bratstvo osnovano u 13. veku, uglavnom sa sedištem u Anatoliji i na Balkanu. Više rašireno u južnoj Albaniji, ima ga na Kosovu takođe, posebno u Đakovici.

⁹ Mali tanjiri sa hranom.

¹⁰ Niska drvena stolica bez držača.

sam mnogo slobode. Moj deda... jednom mi je deda rekao "Znaš šta? Ici ćemo napolje." U blizini *Qarshia e Vogel*¹¹ je bilo nekih kafana gde je moj deda imao običaj da ide, i rekao je, "Idemo napolje, naučiću te nešto." "Šta? "Videla sam, nedeljom ne daju vino deci." A on je rekao "Odvešću te sad u kafanu da te naučim kako se pije vino, i još jednu stvar, kako se puši." Poveo me je sa sobom i otišli smo u kafanu u *Qarshia e Vogel*. Prijatelji mog dede su se okupili i moj deda je naručio čašu vina za mene. Prvi put je naručio *shire*¹², a drugi put je naručio takođe vino i cigarete. Zapalio je cigaretu za mene. Imala sam oko 13 godina, 12-13 godina. Za vikend sam išla kući, nisam išla kod dede, i ispričala sam roditeljima. "Deda me je naučio kako da pijem vino i sada kada budemo išli na ručak u nedelju daćete mi vino." Moj otac je rekao "Vino? Da li ti znaš koliko godina imaš?" Rekla sam "Da." Rekao je "Ko te je naučio?" Rekla sam "Deda, išli smo u kafanu i naučio me je kako da pijem vino." Znam da sam osetila da će biti jake rasprave između mog dede i tate. Otac me je uzeo za ruku i otišli smo u kuću mog dede, i čula sam vrištanje. Moj deda je rekao "Ja je vaspitavam, mora da nauči kako se pije vino, moram da je naučim kako se puši cigara da postane nezavisna, da se raspravlja sa vama jer vi niste uvek u pravu. Ona takođe mora da bude kao njena baba. I ja ću je naučiti sve to."

Dok moj deda nije umro, imala sam 16 godina kada je on umro, uvek je bilo rasprave između mojih roditelja koji su želeli da me vaspitavaju drugačije i oni bi pravili... i moj deda koji je čitao sve, dobro ne sve, ali sve! I šta je on uradio? Dobio je penziju za veterana iz '41. Dali su mu je kasnije, kada je moja baba umrla, dali su mom dedi. Ta penzija je bila veća nego plate moje majke i oca zajedno. Moj deda ju je podelio sa mnom. Rekao je "Podelićemo na pola." Ja sam je obično trošila na hranu i odeću koju smo slali u zatvor, i nizašta drugo. Ali on je želeo, uvek je želeo da mi pruži priliku da budem više nezavisna, i ponosna, na to što uvek imam mnogo. I kada je umro, kada su otvorili testament koji je ostavio, sve što je imao, ostavio je nama devojkama, [devojkama] drugih stričeva, samo devojkama. Uvek je govorio "Devojke moraju da imaju mnogo, moramo da izgradimo veću sigurnost za devojke. Moramo da razmazimo devojke, i ne bi trebalo da im dozvolimo da rade previše." Uvek devojke, uvek je bio veliki podržavalac i uvek bi govorio "Šetaj visoko uzdignutom glavom, nikad ne gledaj dole."

Kada bismo se vratili iz zatvora ili slično, ja sam, malo... bila sam zadirkivana od strane dece u školi, pogotovu dece komunističkih roditelja, govorili su mi da sam nacionalistkinja, njeni stričevi su u zatvoru, ne bi trebalo da se družimo sa njom, ili druge stvari. Ili, na primer, kada su se održavale svečanosti, kada je Tito dolazio na Kosovo, ili na 25. maj, sva deca su nosila štafetu¹³... mi deca iz porodice Dobruna nismo išli jer nam škola nije omogućavala to. Čak ni da čekamo [na trku za štafetu], čak ni da slavimo 25. maj, jer "Vi ste nacionalisti." Kasnije sam razumela ovo i nisam bila uzrujana, ali kao dete, u osnovnoj školi, osećala sam se veoma loše kada su sva dece izlazila na ulicu. Mislim, mi smo bili jedini kojima nije bilo dozvoljeno da izađu na ulicu. I... posle toga, počela sam da pravim, mislim, moju vrstu problema. Kada sam bila u osmom razredu nisu dozvoljavali [albansku] zastavu. I... organizovala bih celo odeljenje, jer... oni bi stavili sve zastave, a mi ne bismo stavili albansku zastavu 28.¹⁴ i 27. (novembra), raširili bi zastave Jugoslavije i Srbije. I... mogu da spomenem čak i imena, neki od njih su živi, a neki umrli, moji prijatelji iz

¹¹ Bukvalno mala pijaca, stari deo Đakovice.

¹²

¹³ Štafeta se prenosila preko mladih širom Jugoslavije na 25. maj, na rođendan komunističkog vođe Tita.

¹⁴ Albanski dan zastave.

osnovne škole Mustafa Bakija u Đakovici. I mi smo to organizovali. Pitala sam mog dedu gde mogu da nađem albanske zastave. Rekao mi je za njegovog prijatelja u Prizrenu, osoba iz Đakovice koja živi u Prizrenu, koja se vratila ponovo da živi u Đakovici, koji je šio zastave u tajnosti, albanske zastave. I pitala sam svog dedu gde možemo da nabavimo novac da platimo. “Za šta ti trebaju?” Rekla sam “Treba mi stotinu zastava.” Rekao je “Idi kod njega i reci mu da ću ja platiti. I ne pitam te za šta ti trebaju.” “U redu.”

Otišla sam sa prijateljem iz odeljenja. Delili smo sto u odeljenju. Otišli smo i rekli smo mu. I on je pitao “Za kad vam trebaju?” “Treba nam do noći 27. novembra.” Rekao je “U redu.” Otišli smo 27. novembra posle 11 sati noću, izašli smo, raširili zastave na [telefonske] stubove, bilo nas je tridesetoro iz odeljenja, svi. Popeli smo se, izvadili zastave i raširili albanske zastave. I sledećeg dana, 28. novembra, celom Đakovicom se se viorile albanske zastave, od groblja bliže Prizrenu do *Qarshia e Vogel*. Ostali smo kod kuće jer smo znali da će policija doći. I došli su... policija je pritvorila [studente], ali niko nije došao po mene jer sam ja bila izvanredan učenik, sa veoma dobrim ponašanjem. Znali su da posećujem moje stričeve u zatvor jer su me pratili, ali nisam radila ništa nesvakidašnje, ekstremno. Moja majka je radila u istoj školi kao nastavnica. Tako da...

U redu, bilo je to ovako... zamenili smo sve zastave, i sledećeg dana policija je otišla i pritvorila one koji su bili osumnjičeni. Ali ja sam bila veoma veoma dobro dete i zaista, bila sam izvanredna u školi, nikad nisam pravila probleme, nikada nisam propustila čas, radila sam svoj domaći na vreme uvek, do situacije da me druga deca gledaju sa malo sumnje, bila sam veoma veoma dobra. Jer su me, kažem, učili tako, da ako napravim grešku [računalo bi se kao da su] sva druga deca bi napravila grešku. Tako da sam bila dobar učenik i nisam se ponašala ružno samo da ne bih osramotila moju porodicu. Tako da sam bila zaista takva. Tako da nisu došli u moju kuću. Ali onda sam shvatila da to nije bio jedini razlog. Savetnik nastavnika odeljenja koji se smatrao špijunom, bio je primoran na to [da postane špijun]. On me nije prijavio. Rekao je, svi su otišli... niko nije ništa rekao, niko nije ništa rekao o meni. Posle nekog vremena, kada smo završili srednju školu, sa istim savetnikom nastavnika odeljenja, okupili smo se u Dečanima gde je jedan od mojih prijatelja rekao savetniku nastavnika, rekao je, “Vjosa je bila ta koja nas je organizovala, Vjosa je donela stotinu zastava od jednog krojača iz Đakovice koji je sašio te zastave, Vjosa je to uradila. “Uvek sam sumnjao u to” rekao je, “ali ukoliko bi zvali Vjosa, ne samo da bi je pritvorili, nego bi bilo više problema. Obzirom da vi niste bi ti koji su organizovali bilo je lakše za vas da vas ispituju.” Tako da su ti koji su obaveštavali policiju štitili decu na taj način.

I... u školi... videla sam koju vrstu “nevolje” sam izazvala. Ali bio je to uglavnom slučaj zatvora, kada su oni... godinu dana ranije zatvorili mnogo ljudi za širenje zastava. Ovo je bila poslednja godina da je albanska zastava bila zabranjena na Kosovu. Sledeće godine širenje zastave je bilo dozvoljeno, jer je došlo do ustavnih promena 1971. godine, doneti su amandmani na Ustav, onda je '74. donesen novi Ustav, tako da je sa novim ustavnim promenama 1971. upotreba albanske zastave bila dozvoljena. To je bilo 28. novembra pre promena, poslednji put kada sam ja bila u osnovnoj školi, kada smo zamenili zastave, i bacili smo jugoslovenske zastave na zemlju, i raširili smo albanske zastave. To se desilo tad... bilo je, bilo je fantastično, jer je moj otac otišao na ulicu tog 28. jer je morao da ide da radi. Ali moj otac je otišao na ulicu čak i brže, jer ukoliko ne bi izašao napolje, ukoliko nisi bio viđen u javnosti, UBDA¹⁵ i

¹⁵ Uprava državne bezbednosti sa dodatnim A za armije, jugoslovenske armije.

policija je uvek dolazila i hapsila [te] u slučaju da si pripremao zaveru, pogotovu mog oca, čija su braća već bila u zatvoru. Imali su običaj da ostanu u kafiću, tako da bi ljudi videli da su u javnosti. I on kaže da su sledećeg dana otišli na ulicu i da je video sve zastave, i policija se sa Qabrati – to je bila organizacija za čišćenje – penjala sa stubove. Bilo je starijih ljudi koji su se peli na stubove i moj otac je pitao uz osmeh “Ko je uradio to?” On je rekao “Ja sam mislio da bi mogao biti ti, ali... ne, ne verujem.” Kada je došao kući rekao je “Desilo se.” “Aha... desilo se, dobro je. Da li ti znaš nešto o ovome?” “Ne!” “Dobro je.” Sećam se da mi je rekao “Uvek ti verujem.” Rekla sam “I ja tebi isto.” I ta se priča završila. Nije sumnjao u mene. Posle mnogo mnogo vremena, kada su saznali ko je organizovao sve, ko je doneo zastave, ko ih je imao, jer smo se svi penjali na stubove, ne samo dečaci, devojke takođe, oni su razumeli. Menjanje zastava nije izazvalo posledice, ali je postalo veoma poznato. Čak su i novine *Rilindja* u to vreme, i televizija, izveštavale da su u Đakovici nacionalisti i iredentisti i kontra-revolucionari i sva druga imena kojima su nas zvali, promenili su ih: bacili su jugoslovenske zastave i zamenili ih sa albanskim zastavama. Posao je bio obavljen. Pravili smo, pravili bismo ih, ovakve vrste nevolja.

Čitali bismo knjige u tajnosti ako bismo ih imali. Uzeli bismo knjigu i čitali. Ja bih uzimala knjige od mojih stričeva, ili neko iz grupe političkih zatvorenika bi mi dao knjigu. Ja bih bila prva koja čita knjigu i onda bih dala drugima, ne knjigu *Dimri i madh* [*Dimri i vetmise se madhe*, Zima velike usamljenosti] Ismail Kadare, Gjarperinjet e gjakut [Zmija od krvi] Adem Demaci. I bilo je nekih, nekih knjiga, nekih knjiga o Čubriloviću¹⁶, u to vreme imali su... Bili smo u osnovnoj školi, početak srednje škole kada smo ih čitali. Bilo je veoma opasno čitati ih. Ali neko bi ih uzeo, uglavnom sam ja bila ta koja ih je nalazila, i onda bih dala drugima, ali nikad se nije desilo da me prijatelji izdaju, i da kažu “To je Vjosa.” Čak i kada bi ih uhvatili sa knjigama nikada ne bi rekli da je Vjosa bila ta koja im je dala. Nikad! Uvek bi bacili knjige, pocepali ih, uradili nešto, ne... “Našla sam ih na ulici”, nešto bi smislili. Ošamarili bi ih jer su imali manje od 17-18 godina i na kraju bi ih pustili, ali nikad me nisu izdali. Uvek su imali... Ja sam im nalazila knjige, sve knjige, i sve druge aktivnosti koje smo morali da sprovodimo u to vreme kako bismo pokazali otpor.

Za mene to je bila vrsta sigurnosnog ventila od svega što sam preživela u svakodnevnom životu, jer... na primer, niko u mojoj porodici nije radio, samo je moja majka radila. Onda, zbog toga što su moji stričevi bili u zatvoru, otpustili bi ih sa posla, dali su otkaz i mom ocu i svakome ko je bio van [zatvora]. Tako da jedini sigurnosni ventil koji sam imala je bio da radim takve stvari i da čitam, jer često moji prijatelji i ja... sećam se '85. radila sam kao doktorka u dečjem dispanzeru, kada su 5. oktobra, 5. marta zatvorili četiri moja strica, razumete? Čula sam na televiziji, jer sam bila na poslu, radila sam kao doktorka i, 5. marta uveče, ustvari 6. marta čuli smo preko televizije, na vestima, šta se desilo. To se desilo 8. marta, u to vreme slavio se 8. mart¹⁷ ceo dečji dispanzer se okupio da slavi 8. mart, mene nisu pozvali, polovina ljudi koji su radili tamo su sada poslanici, partioti. U to vreme oni bi pozvali, ukupljali bi se da slave 8. mart, ali mene nisu zvali, jer to je bilo... “Ne želimo da zovemo nju jer može da izazove problem, mogu da nas uhapsu ili ispituju takođe. Ne usuđujemo se da je zovemo čak ni na svečanosti.” Nisu me nigde zvali jer sam imala

¹⁶ Vaso Čubrilović je bio bosansko-srpski politički aktivista i akademik, član zavereničke grupe Mlada Bosna, koja je sprovela atentat Habzburškog nadvojvode Franca Ferdinanda u Sarajevu 1914. godine. On je zagovarao etničko čišćenje manjina u Srbiji, posebno Albanaca na Kosovu, u memorandumu objavljenom 1937. godine, i nazvanom Iseljavanje Arnauta (Iseljavanje Albanaca).

¹⁷ 8. mart se slavio kao Dan Žena.

stričeve u zatvoru. Čak i '85., '86., ostavljali bi jednog čuvara koji je stajao ispred moje kancelarije, celu smenu, od 7 do 14h, on je trebalo da stoji tamo. Plašio je moje pacijente, plašio ih je. Ali niko iz dispanzera nije dolazio i pričao sa mnom. Pričam o '85., '86., pre mog odlaska na specijalizaciju, radeći kao doktorka u dečjem dispanzeru, niko nije želeo da priča samnom jer su mi stričevi bili u zatvoru, svi. Mesecima nismo znali gde su, tako da zajedno sa moje četiri sestre seli bismo u kola, lepo se obukle, u italijanskim cipelama, Jugoeksport haljinama jer su one bile najbolje ili italijanske farmerke i obukle bismo se moderno i otišle u zatvor u Đakovici. "Da li su naši stričevi ovde?" Ne. U Prizrenskom zatvoru nisu, u Gnjilanskom zatvoru nisu, u zatvoru u Prištini nisu, zatvor u Podujevu nije, u Mitrovici takođe. Tri meseca nismo znali da li su živi ili ne. Nisu nam rekli gde su se nalazili u bilo kom od ovih zatvora. Oni su bili sve vreme u zatvoru u Prizrenu. Nikad nam nisu rekli, za tri meseca. Ali mi smo ušle u rutinu za ta tri meseca, nas pet, čekale smo da idemo svakog petka popodne. Stavili su me da radim namerno petkom popodne. Onda bih išla petkom prepodne do dve policijske stanice, došla bih kolima sa mojim sestrama i vratila se na posao do 13h, jer radna smena počinje u 13h. Namerno su mi to radili jer su videli da ja kupim moje sestre za posetu [stričeva]. Moj otac se plašio da... da će nas silovati kada odemo u policijsku stanicu, uvek je govorio "Bolje je da idete vas pet, muškarci ne mogu da idu." Moj otac je jedini ostao od muškaraca [u porodici] jer su svi drugi bili zatvoreni, kada je otišao, i deca drugih su bila baš mala, nisu mogla da idu i da ih vide u zatvoru, ili u policijskim stanicama. I u policijskoj stanici u Peći toliko smo već bile poznate svima da smo mogle da odemo u sud u Peći da dobijemo dozvolu da posetimo zatvorenike. Tako da smo odlazile po dozvole iako nismo znale gde se oni nalaze, samo nam je trebalo da dobijemo dozvolu. Otišle smo... prvo u Peć i onda smo obilazile policijske stanice tri meseca. Posle tri meseca otkrile smo da su bili u Prizrenu. Onda je bilo lakše, jer su postojali određeni dani za posetu. I, da, počeli su da ih šalju na različita mesta. I onda im je određena kazna. Najmlađi je dobio 14 godina u zatvoru, drugi jednu godinu manje. Ovo nije bio prvi put. I da... da poslu je bilo veoma teško, kod kuće je bilo veoma teško, jer niko nije kucao na naša vrata. Nikada! Niko nije mario. Jedino moja prijateljica, devojka, doktorka Klara. Ona je bila jedina koja se usuđivala da dođe kod nas u kuću. Jer niko drugi nije hteo. Izbacili su svu nas decu sa univerziteta. Dali su otkaze svima na poslu, ali ne meni kao doktorki, i Pranveri. Svi ostali su dobili otkaze na poslu.

Svi moji stričevi su bili u zatvoru i ja sam rekla "Hvala Bogu da su naši baba i deda umrli." Jer bi moja baba rekla "Nemam za šta da se borim!" U to vreme Pranvera i ja smo praktično izdržavale sve porodice mojih stričeva. Jedan je imao četvoro dece, drugi troje, jedan četvoro, jedino najmlađi nije bio oženjen i mi smo obezbeđivale sve za celu porodicu, i dobro smo to radile.

Kako bismo im pokazale da smo bili nesalomljivi, uzele smo svu decu i provele dve nedelje odmora u Grčkoj, jer su ih držali [stričeve] u zatvoru nekoliko dana, ili bismo otišli da kupimo novu odeću, kupili smo nove fudbalske lopte i slične stvari koje deca vole, ili nove bicikle, samo nešto da im pokažemo da mi opstajemo, i odabrale smo ljude koji bi mogli da ih vide [u zatvoru], jer mnogi doušnici su dolazili samo da nas provociraju, ili bi ostavili nešto u kući i nakon dva sata policija bi došla praveći se da hoće da pretraži kuću, i onda bi pronašli neku vrstu promotivnog materijala. Ili sećam se jednom kada smo krećili kuću mog dede i neka farba je ostala i mi smo je zadržali, u slučaju da se zidovi isprljaju da možemo da ih prefarbamo. Kada je policija došla, jedan je rekao "Pravite Molotovljeve koktele, vi držite Molotovljeve."

“Koje Molotovljeve?” Rekao je “Držite Molotovljeve ispod stepenica.” “U redu” rekla sam. “Uzmite, to je farba.” Rekao je “Ne, to je Molotovljev...” “Uzmite Molotovljev.” Rekao je “Dodite u policijsku stanicu.” Rekla sam “U redu, doći ću u policijsku stanicu.” Rekla sam, “Ali prvo, ovo nije moja kuća...” Uzeli su Molotovljeve. Smejem se toj osobi mnogo, verujte mi, mnogo, jer sada vidim da je član srpskih snaga bezbednosti, kada su me ispitivali, i ne samo mene, takođe i Gurakuqin, Saranda i Leka koje su imale devet, deset i jedanaest godina. I nastavili su da nas ispituju do 23h o flaši farbe koja je ostala od farbanja kuće. “Eto, vi pravite Molotovljeve koktele.” Dajte... Uzeli su sve nas decu i odveli u policijsku stanicu i držali su nas tamo satima i oni su bili Albanci, ne Srbi... i svi oni su još živi. Hvala Bogu da su još živi, i hvala Bogu da su velike patriote... Ne mogu čak ni da ih pogledam u oči kada ih vidim na različitim događajima ili kada pišu patriotske knjige, ti isti koji su mene ispitivali u policijskoj stanici tako dugo, koji su me ispitivali svaki put kada sam posećivala moje stričeve kada su oni bili u štrajku, i vodili me u stanicu kada bih se vraćala iz poseta i ispitivali satima. Moji mama i tata su ostali ispred policijske stanice satima, uvek se plašeci da će mi se nešto desiti. I ovi članovi srpskih snaga bezbednosti su uvek bili Albanci i ono što mi je stric rekao o porodicama drugih koje sam upoznala pre zatvora u Deligradu “Šta su oni rekli?” “Šta si ti rekla?”

Ovo nisu bila laka vremena, čini se sada, i čak i tada je izgledalo teško, verujte mi! Moja porodica me je podržavala, bila sam voljena u mojoj porodici, nije mi nedostajalo topline velike porodice. Sada vidim da sam bila povređena, ali da sam držala to u sebi, usključila sam to. Sada kaka ponekad vidim te ljude setim ih se, i sada ih krivim više nego tada. Onda mi je izgledalo normalnije nego sada, bio je deo sistema, radio je svoj posao, trebalo je da budem pažljiva jer je bio deo srpskih snaga bezbednosti, bio je doušnik, bio je to, bio je ono, nisam mnogo mislila o tome, videla sam kao normalno, i sada kada vidim te ljude, više me boli, osećam bes... Nisam osvetoljubiva, ne želim osvetu, ali činjenica da nije bilo ikakve lustracije na Kosovu me uznemirava. Uznemirava me kad im ljudi daju nepostojeća priznanja, a ja znam sve, ja znam te ljude, znam ko je špijunirao za koga, ko je špijunirao političke zatvorenike, znam ko me je ispitivao. Prepoznajem bolje albansku nego srpsku policiju koja me je ispitivala više od jedanaest puta tokom aparthejda¹⁸ i rata na Kosovu, srpska policija. Ne sećam se lica Srba, ne sećam se njihovih lica, jedino posledica kada su mi polomili kičmu. Ali Albanaca koji su me ispitivali, pogotovu ‘80ih, kada su moji stričevi zatvoreni, sećam se svakog od njih. Čak i sada kada sam starija, i dalje osećam nešto kada ih sretnem na ulici ili bilo gde drugo i prepoznam ih istog trenutka. Neverovatno je kako ih dobro prepoznam, ne Srbe, jer je bio aparthejd i bili smo u velikom sukobu, i ja sam znala da radim nešto protiv njih, ali ovi pre rata koji su bili deo UDBA-e, Albanci koji su ispitivali. Nikad to neću preći preko toga, nikada ih ne mogu opravdati. Opravdam Srbe, ali ne Albance, koji su me ostavili sa posledicama [polomljena kičma od prebijanja] i onda ja objasnim kada pričam sa ovim ljudima iz različitih razloga, i ja znam da sam pomalo gruba... Uvek se trudim da ih navedem da razumeju da ja znam, da ja nisam zaboravila, ja znam šta si uradio čak iako ne meni, ja znam šta si sve radio. Znam slučajeve kada su zatvorenici bili silovani, znam i kada vidim ove ljude ne mogu da budem pristojna sa njima, ne mogu da radim šta društvo očekuje od mene da radim, ja kažem nešto da im dam do znanja da znam, da se ne osećaju sigurno. Čuvam to za sebe, ali zasvetli kao svetlo kad ih ugledam, i ja jednostavno ne mogu da

¹⁸ Aparthejd se odnosi na uporedno albansko društvo na Kosovu, živeći jedno do drugog sa Srpskom državom tokom 1990ih.

zadržim čak iako pokušam, ne mogu da zadržim, jer ja znam koliko su toga ovi građani prošli, znam, živela sam to.

Bilo je ljudi koji nisu znali ništa o obrazovanju, bilo je samo nekoliko ljudi koji su bili okruženi sa više obrazovanih ljudi nego što sam ja, sa obe strane. Rekla sam vam, majčin stric je studirao na Sorboni i u Padovi i prethodne generacije u mojoj porodici su bile obrazovane. Stvar je obrazovanja, ali oni su stvorili sloj društva koji uživa blagodeti iz različitih razloga i koji osuđuju druge, pogotovu one zvane nacionalistima ili iredentima ili koji su imali nekoga u zatvoru. Onda si više diskriminisan, i znam kada sam završila medicinsku školu, nisam bila najbolja, ali jedna od boljih u mojoj generaciji. I rekli su mi “Nemoj ni da se trudiš da se boriš za poziciju asistenta profesoru. Svi tvoji stričevi us uhapšeni, o čemu razmišljaš?” Moji profesori koji su me voleli i poštovali su rekli “Nemoj da se prijavljuješ, nemoj da nas stavljaš u tešku poziciju.” I rekla sam “A šta sa ostalima?” “Oni nisu umešani u politiku, ti iz porodice Dobruna, budi doktor.” “Ali ja želim da se bavim obrazovanjem.” “Ti ne možeš da se baviš obrazovanjem.” To je bilo normalno, sada zaboravljamo kako su stvari izgledale, jer je sada drugačije vreme, zaboravljamo kroz šta su neke porodice prošle, pogotovu seoske porodice, one su više patile.

Naša porodica u Đakovici, ne samo naša nego i druge porodice u Đakovici, imali smo “poseban položaj” {pokazuje rukama navodnike}. Sva deca su prolazila kroz to, ali ja sam bila najstarija, tako da sam imala više obaveza. Ali verujte mi, sva deca su išla u policijske stanice, sva... iako su bili samo deca. Leka je imao osam ili devet godina kada su ga prvi put ispitivali u policijskoj stanici satima. Sva naša deca su bila učena da... deca, drugačije je kad su starija, sva su išla u OVK [Oslobodilačku Vojsku Kosova]. Devet... svi su se priključili OVK, to je bilo stalno porodično obrazovanje, i svi oni su sad nezaposleni (smeje se). Jer niko od njih se nije priključio političkim partijama, a ovde ako ne podržavaš nekog od “vođa” {pokazuje rukama navodnike} nećeš naći posao. Svi oni su nezaposleni, svi, svi, svako od njih... (osmehuje se).

Bilo je čudno tada, jer sam morala da se preselim u Prištinu da idem u srednju školu, jer je i moj otac dobio otkaz u Đakovici. Svi oni, uključujući mog oca, došli su u Prištinu da rade, praktično dopuštajući da [politički pritisak] nestane. Počeo je da radi u školi Ramiz Sadik. Majka nije mogla da pronađe posao kao nastavnica ovde, ali sam ja došla sa mojim ocem u Prištinu. I okruženje je bilo dobro jer je moj otac dobio veliki stan i mogao je tu da se okuplja sa krugom prijatelja, svi oni su bili disidenti na neki način i ostajali su u stanu. Tatin stan je imao četiri sobe i tri su bile spavaće sobe i Teki Dervishi, Shaqir Shaqiri i Jusuf Gervalla¹⁹ su se okupljali tu. Praktično, atmosfera u kojoj sam ja dovedena se nastavila sa njima, ali više na književni način. Čak i oni na neki način... Ja sam imala, koliko sam ja imala godina kada sam došla u Prištinu? Imala sam četrnaest godina, u srednjoj školi (osmehuje se). Ponekad sam počinjala drugačiju vrstu “obrazovanja” [pokazuje rukama navodnike], ne samo obrazovanje koje sam imala u školi, nego sam ostajala cele noći sa njima čitajući, ili sa njima pišući i objašnjavajući mi šta pišu. Moj otac ima originalne rukopise svega što je Teki Dervishi pisao. Tokom svojih poslednjih dana na Kosovu, kada je bio zabranjen u Rilindja²⁰, otišao je u Skoplje i vratio se, Jusuf se krio u stanu mog tate.

¹⁹ Gervalla je bio albanski pesnik i pisac, vođa podzemnog nacionalnog pokreta na Kosovu, ubijen 1982. godine u Nemačkoj.

²⁰ Rilindjija su bile glavne novine na Kosovu na Albanskom jeziku, osnovane nakon Drugog svetskog rata.

Bilo je čudno, ali sam i dalje bila dobar učenik u srednjoj školi. Bilo je čudno, u četvrtom razredu srednje škole bilo je samo tri učenika izabranih za put u Ameriku na jednu godinu u srednju školu. Ja sam bila izabrana. Bilo je čudno jer ljudima čiji roditelji nisu članovi komunističke partije nije bilo dozvoljeno da idu, ali mene su izabrali. I otišla sam u Ameriku, srednju školu sam tamo završila. Bila sam dobar učenik i tamo. U Americi Nacionalno Društvo Ponosa pozove najboljih stotinu učenika i ona izaberu stotinu najboljih učenika i ja sam bila jedna od njih te godine. Kada sam završila srednju školu ponudili su mi da studiram arhitekturu na UCLA, ali po Američkom zakonu nisi mogao da ostaneš tamo bez dozvole roditelja. Tada nisi mogao da glasaš tamo dok ne napuniš dvadeset jednu godinu. Nisam imala ni osamnaest još kada sam završila srednju školu. Tako da oboje mojih roditelja je moralo da potpiše odobrenje da ostanem u Americi. Moj otac je otišao u Američku ambasadu u Beogradu i potpisao, ali moja majka nije. Rekla je "Prvo neka dođe na Kosovo, pa ćemo onda videti." U to vreme trebalo je da ostanem u Prištini samo tokom leta, tako da sam se vratila u Prištinu. Izašla sam jedan dan, u to vreme postojao je hotel zvani Božur, i tamo sam se srela sa prijateljima, jer sam se tek vratila iz Amerike i htela sam da znam šta će moji prijatelji studirati. Sećam se jedan od mojih prijatelja je došao i rekao "Čestitam, primljena si u medicinsku školu!" Tada, da bi bio primljen u medicinsku školu morao si da položiš prijemni ispit, ali sve moje ocene su bile petice od početka, čak i u Americi... tako da tada ljudi kao ja, koji su imali sve petice, zvali su se Vukovcima (smeje se). Vi se toga ne sećate, ali imali smo nagradu Vuk Karadžić²¹ za dobre studente. Tako da sam bila primljena u medicinsku školu bez prijemnog ispita i registrovana u medicinskoj školi. Kada sam došla kući pitala sam "Može li neko da mi kaže kako sam ja primljena u medicinsku školu?" Bila je porodična tradicija, svi smo morali da budemo u kući do 15h da ručamo zajedno. I ja sam došla kući i pitala, pogledala sam u mog oca i rekla "Kako je moguće da sam primljena na medicinsku školu?" Rekao je "Obrati se majci." Pogledala sam u svoju majku, držala je glavu dole, "Želim da jedno od moje dece studira medicinu, i pošto si ti najstarija, ti treba da je studiraš." I rekla je "Želim da studiraš medicinu." I drugo, "Ukoliko nećeš da me slušaš i nećeš da studiraš, onda ni tvoje četiri sestre takođe neće hteti da me slušaju. To je tvoja obaveza obzirom da si najstarija." "Ali majka, ja ne volim medicinu, bojim se krvi." Rekla je, "Žao mi je, to je moja želja, nemaš još osamnaest godina. Zaboravi na Ameriku." I kao dobra devojka, i zbog obaveze prema mojim sestrama, pristala sam.

Ali da bih mogla da radim i nešto što želim, upisala sam i odsek za engleski jezik, ne samo medicinu. Tako da sam studirala i Engleski jezik i medicinu, prevodila sam sve crtane filmove za Radio Televiziju Priština [RTP], i radila sam kao prevodilac za Exim Kos u isto vreme. I zarađivala sam više novca nego moji majka i otac zajedno (smeje se). Na početku sam prevodila samo crtane filmove za RTP, ali kasnije sam prevodila sve filmove, jer su moji profesori sa fakulteta radili za RTP. I oni su dobijali filmove da prevode, a oni su ih davali nama... Bilo je samo nekoliko studenata koji su znali engleski, tako da su mi davali filmove da prevedem, a oni bi dobili novac, a ja prekovremeni rad. Jer filmovi su bili prevedeni na njihova imena, ali i ja sam bila plaćena. Tokom vremena dok sam studirala, radila sam takođe puno radno vreme. Prevodila sam sve vreme, prevodila sam faksove. Dok se fabrika Feronikel gradila, svi faksovi od investitora su dolazili... oprema koja je kupovana, pumpe, dolazila je iz Švedske u Exim Kos, a oni nisu znali engleski

²¹ Srpski lingvista i narodni naučnik iz devetnaestog veka koji je bio glavni zagovarač srpskog nacionalnog identiteta zasnovanog na jeziku.

tada. Prevodila sam, pisala faksove, bila zadužena za komunikaciju. Tokom čitavog mog studiranja ja sam radila. Praktično, radila sam od svoje šesnaeste godine (smeje se). Čak i u srednjoj školi, kada sam bila u Americi, radila sam u Burger King-u i onda u Macy's-u. I kada sam se vratila, odmah sam upisala fakultet. Radila sam za RTP, radila sam za Exim Kos dok nisam diplomirala. Kada sam završila medicinsku školu, primljena sam bila da radim u dečjem odeljenju u bolnici, i mi smo bili prva velika grupa Albanaca da su primljeni. Svi oni... većina njih su bili Srbi i prva grupa Albanaca i još drugih jedanaest ljudi je primljeno. Bila sam jedna od njih, očigledno svi šefovi i direktori su bili Srbi, samo mi, zaposleni smo bili Albanci. Ali u isto vreme sam radila u Gllogovc, tamo sam radila iz zabave. Komoran, Gllogovc, sve sela, i to je bilo odlično iskustvo. Čak i da nismo želeli rat uopšte, trebalo je da se borimo za Drenicu.

Drenica je bila... bila sam tamo kada se "Rat Tahir Meha"²² desio. Bila sam tada tamo... Sećam se jedanput bile su tamo srpske policijske snage, jugoslovenske, ne srpske, izvinite [obraća se intervjuerki], okupili su se iz cele Jugoslavije u julu 1981., opkolili su Bellaqevc. Tehničar koji je radio sa mnom rekao je "Vjosa, doktorka, opkolili su Bellaqevc." "Šta je u Bellaqevc?" Rekao je "Tamo je pisaća mašina." Tada smo imali običaj da pišemo politički promotivni material na njima. Kada sam bila u Italiji, išla sam da kupim odeću (smeje se). Otišla sam na posao, bilo je vruće, ali sam otišla na posao u nekim čizmama do kolena i šortsu. Imala sam 25 godina i doktorka sam bila, i tehničar je rekao "Šta ćemo da radimo?" "Idemo tamo i izvadimo ih." Rekla sam direktoru da idemo da vakcinišemo neke ljude, kako bi policija znala koji je kalendar za vakcinacije. Rekla sam "Tražiću džip" i tada su bili džipovi bez vrata. Nosili smo bele mantile i ušli smo u džip, i otišli su Bellaqevc i okupili smo ih i rekli "Ovde smo da vakcinišemo ljude." Tehničari koji su bili sa mnom, medicinske sestre, našle su pisaću mašinu, i uzeli material. Uzeli smo momke i stavili ih u kola jer smo morali da uradimo analize krvi, nismo mogli da ih vakcinišemo bez analize krvi. Zadržali smo ih u kolima jer smo morali da obavimo vakcinaciju (osmehuje se), da nas policija ne bi pretukla (smeje se). Vratili smo ih u Gllogovc. Onda, bilo je lako da ih odnesemo iz Gllogovc, ali ne i da ih uzmemo iz Ballaqevc i da nađemo momke koji su radili kao daktilografi, a tehničari su pokušali da sakriju i mašine. Policija je uvidela da smo uradili nešto, i zaustavila nas je na raskrsnici Komoran i... vadili su sve doktore koji su putovali iz Prištine iz kola. I pretukli su jednog od naših kolega jer je rekao "Da li vi znate ko sam ja? Moj otac je član Regionalnog komiteta komunističke partije." Tukli su ga toliko jako, ispred nas, i mi se nismo usuđavali da izađemo. Kola su bila kao kuća, krevet {pokazuje rukama}, Liria i ja, dve doktorke, ona je bila zubar, a ja doktorka. I stajali smo iza, ali problem je bio taj što im je neko rekao da su neki doktori otišli tamo pretvarajući se da će da vakcinišu i sakrili su ili uradili nešto sa kućom mašinom i uzeli je... Ovi mladi momci iz Bellaqevc, i ova iskustva su mi pomogla mnogo.

Onda tokom rata, mogla sam idem svuda po Drenici jer sam znala puteve i porodice, znala sam od koga i gde treba da budem opreznija. I centru gde smo ostavljali naše lekove i drugu opremu tokom rata bili su Guri i Plakes, Shala, Sedllare i Pjetershtice, Vasileve i Bigosh. Iskustva iz '81. i '82., radeći u Drenici, pomogla su mi mnogo jer sam znala puteve, znala sam ljude. Iako je bilo nekoliko godina kasnije, znala sam sve o Drenici. Tokom rata, godine rada tokom ovih godina pomogle su mi mnogo jer sam znala puteve i svaki sokak u selima na Kosovu, samo nekoliko ljudi je znalo puteve koja sam ja znala, znala sam

²² Odbivši da se vrati u zatvor da izvrši svoju kaznu, Tahir Meha je ubijen od strane policije zajedno sa njegovim ocem tokom opsade njegove kuće 1982. godine.

idem gde je Ramush išao, od Jabllanica do Shaptem, i dalje, ili da uđem u Drenicu, nekim putevima, nekim zaobilaznim putevima kojima smo mi išli, ulazimo smo gde niko nije. Iskustvo iz '81. i '82. naučilo me je zaobilaznim putevima baš dobro.

Ništa... Radila sam skoro deset godina kao doktorka, 26. oktobra otišla sam u Zagreb zbog specijalizacije, i uglavnom pravilo je bilo da se ode na godinu dana negde u inostranstvo, i ja sam ostala tri ipo godine, do 23. juna '89. I, gde sam diplomirala, trebalo je samo da napišem magistarski rad za specijalizaciju u pedijatriji. I to je bio veoma dobar period jer su ženske mreže počele da se aktiviraju, i pokret za prava žena je osnovan. Odmah sam sklopila ženska prijateljstva u Zagrebu i počele smo da pričamo o pravima žena kao ljudskim pravima na radio stanici 101. Osnovale smo mrežu sa nekim ženskim grupama iz Slovenije, Hrvatske, Bosne, Srbije i Kosova, koje su nastavile da rade zajedno tokom svih ratova, ne samo tokom '80-ih, '90-ih, nego i posle rata.

Makedonija i Crna Gora nisu bile deo te mreže, nije bilo žena aktivistkinja koje su radile za ženska prava. Kosovo je bilo poprilično jako na ovom polju. Ja sam bila jedna među prvima u mreži i sarađivala sam sa ženskim grupama i to je bilo zbog mog života u Zagrebu. I dalje sarađujemo sa njima na različite teme koje su važne na Mediteranu, na Balkanu i u Evropi... zvale su se bivša Jugoslavija, ali sada ne, i uglavnom sarađujemo po pitanju prava žena. Tokom rata u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, sarađivale smo mnogo, pokušale smo da podržimo i zaštitimo prava žena i da ih zaštitimo od silovanja, naročito u Bosni i na Kosovu, i radile smo na istoj zaštiti i izveštavanju o ljudskim pravima kao i ranije.

Imale smo prve podatke o godinama aparthejda na Kosovu, o političkim zatvoreniciima... imale smo izjave da su neke od njih bile silovane. Tako da se posao nastavio, praktično smo znale da su sve srpske bezbednosne snage, ne samo paramilitarne, nego i policija i vojska koriste silovanje kao sredstvo ratovanja. U Bosni je bilo drastičnije, na Kosovu su se malo više obrazovali, koristili su iskustva iz Bosne i kada su ih primenili na Kosovu bila su prefinjenija. Cinična sam sada, ali su znali kako to da bolje sakriju. I većina žena koje su bile silovane su takođe i ubijene. U Bosni je bilo jako mnogo slučajeva gde su ih pustili da žive. Na Kosovu su nosili mrtve i ubijene u hladnjačama, ekshumirana tela su nosili za Srbiju i tako su pokušali da sakriju silovanja. Jer u Bosni su sve ove stvari radili mnogo otvorenije, na Kosovu su promenili strategiju i postali su {rukama pokazuje navodnike} pametniji za sakrivanje.

Ali silovanje albanskih žena bila je razvijena praksa godinama u policijskim stanicama. Kada su bile ispitivane tokom "informativnih razgovora", kako su ih zvali, ili kada su osuđene, postojala je ta praksa koja se osudila mnogo kasnije. Onda, '90-ih na primer, kada sam radila kao aktivista za Savet za ljudska prava, prijavljivali smo slučajeve kao ove. Ali za širu javnost, cilj nije bio da se pravi veliki problem oko ovoga... muškarci iz Saveta za zaštitu sloboda i ljudskih prava su se protivili da mi, ženske aktivistkinje, objavimo ove slučajeve. U isto vreme, porodice silovanih devojčica i žene nisu htele da razgovaraju o tome. To je tako čak i danas, imamo problem da ih nađemo, jer mi znamo ko su one, ali je teško navesti ih da pričaju o tome javno.

Kada sam završila medicinsku školu, počela sam da radim u dečjem odeljenju bolnice sa grupom od jedanaest ljudi koji su bili zaposleni, i takođe sam radila u Drenici i Glogovc neko vreme, i onda u Komoran. Tako da sam radila u Drenici i Prištini od '81. do '86. U oktobru 1986. otišla sam u Zagreb, vratila

sam se 23. Te godine desile su se nasilne ustavne promene i naravno pružan je otpor tim promenama, jer smo znali posledice na svim nivoima Kosovskog i Albanskog društva. 15. Avgusta 1990. sećam se bilo je osam i dvadeset [ujutru]... Ne sećam se svega što se desilo, ali bila je godišnjica braka moje majke i oca. Nekoliko dana ranije moje sestre i ja smo organizovale iznenađenje u restoranu jednog od naših prijatelja (osmehuje se). Ukrasile smo ga sa cvećem i drugim stvarima, jedino je još ostalo da ja kupim buket sveća za sto. Čekala sam da završim smenu na poslu i mog oca da završi njegov posao, kako bismo išli kući jer sam obično ja vozila mog oca, jer smo išli istim putem. Otac je radio u školi Ramiz Sadik, a ja sam radila u bolnici, i imali smo običaj da se vraćamo kući zajedno. Htele smo da ih iznenadimo i da ne idemo kući nego pravo u restoran, jer je bila njihova godišnjica braka, 15. avgusta. Međutim, oko osam i dvadeset bar 15 policijaca je došlo i okružilo bolnicu. Bila sam na prvom spratu tada, vodila sam odeljenje za dečji razvoj i neurološke poremećaje dece od rođenja od prve godine i pregledala sam dete, jer je posao počinjao u sedam, a bilo je osam i dvadeset, a nekoliko nedelja ranije svi srpski doktori i medicinske sestre su dali otkaz. I kada sam došla na posao tog dana, videla sam medicinsku sestru Srpkinja čiji je muž bio direktor policijske stanice u blizini bolnice, ona je došla tog dana na posao. I bila sam iznenađena, i pogledala sam je, "Jesi li rekla direktoru? Jer ukoliko ne dođeš na posao tri dana, izgubiš [svoj] posao." Rekla je "Ovo važi samo za vas Albance, ne za nas. Za vas Šiptare"... Ništa nisam rekla, srediću to kasnije, pozabaviću se time kasnije, otišla sam jer je bilo mnogo pacijenata. I doveli su mi pacijenta, bio je bivši politički zatvorenik iz Gnjilana, koji je doveo svog nećaka, na pregled. I dok sam ga pregledala, policija je ušla i rekla "Ostavi dete i odlazi odavde", rekla sam "Zbog čega?" Rekao je na srpskom "Moraš da daš otkaz." Rekla sam "Nisam znala da sada i policija može da te otpusti sa posla." Rekao je "Izlazi napolje." Rekla sam "Ne, neću da izađem napolje, ostaću ovde. Hoću da vidim zvanični dokument u kom piše da sam ja otpuštena, a ne policijsko [naređenje]. Ti izađi, plašiš decu ovde." Buneći se, Srpkinja [medicinska sestra] Zorica je rekla "Šta sam ti rekla, Albanci koji rade ovde su ovakvi." Opsovala je nešto. Samka, druga medicinska sestra koja je bila tamo, stajala je pored vrata i rekla "Ona neće izaći, ne vredi." Počeli smo da se svađamo, neke teške reči su rečene, ali sam ja ipak ostala tamo. Neki drugi doktori Albanci su došli. Rekla sam "Fotografirajte ih", da ste ih videli pomislili biste da su došli da uhvate neke teroriste, jer su nosili puške. Rekla sam "Dozvolite da jedan od doktora fotografiše kako me izbacuju" ali oni su se uplašili, niko nije fotografisao. Tako da sam ostala tamo do dva sata, dok se moja smena nije završila, i u međuvremenu su doneli zvanični dokument. I pisalo je da sam otpuštena jer sam propustila tri dana na poslu (smeje se), ali ustvari sam bila na poslu [sve vreme]. I dan nakon toga, u sedam... kao i svakog drugog dana, otišla sam i kupila oca sa posla i otišla u restoran kako smo planirali. Sedeli smo tamo, i počeli smo da slavimo. Okupili smo se, moje sestre, stričevi, svi su bili tamo i rekli su "Jel sve u redu sa tobom?" Rekla sam "Nije ništa, policija me je otpustila." Do tada, otpustili su samo ljude iz RTP [Radio Televizija Prištine], ne doktore. Ali uveče smo čuli da ja nisam bila jedina, čak i odeljenje za operacije je otpustilo ljude, ali ovde sam ja bila prva. Sledećeg dana sam se sredila i otišla na posao ponovo. Policajac je bio na vratima i počeo je... tri ili četiri policajca su me isterali napolje. Čak i dan nakon tog, postalo mi je to normalno, sada je bilo čak i zabavno, svakog dana u sedam, ja bih se oblačila, spremila, i otišla na posao. Policija je došla ispred vrata i rekla "Prećućemo te" do trenutka kada su moje kolege, oni koji su još uvek radili, nisu otpustili sve, samo mene, rekao "Nemoj da dolaziš ovde da ih provociraš." Kada su bili protesti radnika 3. septembra i oni su otpušteni. Ali od 15. avgusta do 3. septembra ja sam bila jedina.

Isprva nisam znala zašto, napisala sam neke recepte za decu, u karton gde su registrovana imena dece i koje im je zdravstveno stanje, tu dobiju i vakcinu, i otišli su u opštiniu da se upišu. I srpske medicinske sestre su dobile naređenje da pišu njihova imena ćirilčnim pismom, promenila su njihova imena. I ja sam se pobunila, i tražila sam da imena dece budu napisana na originalan način. Direktor je pozvao policiju i načelnika odeljenja, koji je bio Albanac, a direktorka je bila Srkinja, a načelnik odeljenja Albanac. Policija je došla dan kasnije i maltretirala ga pred pacijentima, pre nego što su otpustili mene. Zbog nje, na kraju je i albanski načelnik odeljenja rekao "Ona je iz anti-jugoslovenske porodice, ona je nacionalistkinja." Bla, bla, tako da je doktor koji je bio načelnik odeljenja dvoličan. Nije me čak ni pogledao u oči {promenila je intonaciju} "Ukoliko napravi još jednu grešku otpustićemo je. Ovoga puta joj samo nećemo dati platu."

To se desilo na kraju: otpustili su me, otpustili su me 15. avgusta i onda 3. septembra su otpustili i sve druge zbog protesta, tako da sam ja odmah počela da volontiram za Majku Terezu [Nene Tereza].²³ Razgovarala sam sa Don Lush i *bac* Jak²⁴ i otišla sam da radim tamo, ali jednog dana sam radila kao pedijatar, a tri dana kao logističar. Skupljala sam opremu, pisala aplikacije za fondove, pisala neke izveštaje koje imam još uvek sa sobom, imam sve. Stupila sam u kontakt sa Caritas iz Beča... sa Caritas iz Firence, sa celim svetom... u isto vreme, jedan dan sam radila u Savetu za ljudska prava, jedan dan kao pedijatar, a u Majci Terezi sam radila sve. Praktično, od novembra 1990. do 1992., kada sam počela sa Centrom za zaštitu žena i dece, radila sam kao volonter na svim ovim mestima. Praktično, radila sam od sedam do mraka, jer kasnije se nismo usuđivali da šetamo ulicama. U Savetu za ljudska prava često se desilo da moram da ostanem do kasno, da pišem izveštaje ukoliko se nešto desilo. Kada bismo dobili neku informaciju o kršenju ljudskih prava, morali smo da idemo i uzmemo originalnu izjavu, jer smo imali mnogo slučajeva. Ali ukoliko ne bi došli tamo [u kancelariju] na primer ukoliko su bili sa sela, i ako bismo videli da tamo ima već šablon, da nije izolovan slučaj, nego kampanja, teritorija, onda bismo mi raširili to i uzeli izjavu lično. Onda smo morali da sredimo izjave, unesemo ih u kompjuter i izvestimo o njima.

Iako smo u to vreme kroz stvašta prolazili, videli svašta, čega se sećam... Bila sam iznenađena ne samo nasiljem Srba, nego i poricanjem ženskih prava kod ostatka građana. Na primer, izveštaje koje smo pravili za Savet za ljudska prava, nikada nam nisu dozvoljavali da napišemo ime žene, nego da napišemo "neko"... ne ime, nego NN, nečija žena, ili NN, nečija ćerka. Godinama ljudi koji su radili u Savetu, posebno mi, žene, borile smo se sa ostalima da napišemo njihovo [žrtvino] ime, imala je neki identitet. Hteli smo da napišemo njihova imena... ne Vjosa, ćerka Musa Dobruna, nego samo Vjosa Dobruna, ne neko drugi. Postojala je vrsta otpora da se imenuje žena u odnosu na sve, ne samo kao žrtva prebijanja ili silovanja, nego za bilo koje drugo kršenje ljudskih prava. U izveštajima, uvek su rekli da su žene bile kolateralna šteta, i da šteta i nasilje nije stvarno uticalo na žene, nego muškarce. Tako da, bilo je to vreme kada mi je bilo veoma teško, pisala sam izveštaje tokom dana koje je trebalo da uradim, odlazila sam i uzimala izjave i pisala imena žena, ali kada bih došla [u kancelariju] obrisali bi ime. Ne samo ja, sve žene koje su radile u Savetu, koje su volontirale u Savetu, sve smo imale isti problem, sve smo se borile. Tako da sam u ovom slučaju primetila da radim ovaj posao. Bila sam doktorka, bila je to moja obaveza, bila

²³ Majka Tereza, samoinicijativna organizacija koja je tokom 1990-ih, u jeku Miloševićeve represije, podržavala paralelno albansko društvo, izbačeno iz svih državnih institucija i centara.

²⁴ Bac = stric, izraz iz milošti i poštovanja za starijeg čoveka. U ovom slučaju Jak Mita.

sam pedijatar, trebalo je to da radim. Ali nismo radili ništa da povećamo svest žena. Radili smo rutinski posao, brinuli o deci, brinule o ženama i onda ih pustule kući, ali nismo radili ništa povodom nasilja koje je vršeno nad njima.

Na primer, dešavalo mi se da mi je dete umrlo u rukama, bila sam doktor 31 godinu, ali nikad mi se nije desilo da dete umre i da nisam plakala. Nikad se nisam navikla na to, nikad! Ili da vidim dete u velikim bolovima i da ne plačem, ponekad mi treba više pomoći nego njima. Sećam se jedanput žena je došla kod mene, muž joj je bio u Nemačkoj, nju su deportovali iz Nemačke jer nije imala legalne papire. Bila je udata nekoliko godina, i zatrudnela je posle devet godina. I kada je zatrudnela deportovali su je iz Nemačke, i sada živi sa svekrom i svekrvom. Imala je prelepu ćerku, ali se razbolela. Njeni svekar i svekrva joj nisu dozvolili da napusti selo jer “srpska vojska može da te siluje”. Nasilje nad ženama je bilo duplo gore, jer se srpsko nasilje manifestovalo kao još jedan razlog da se ograniči sloboda kretanja žena, i zato što su žene držale mesto, držale su Kosovo skupa, jer su muževi bili u inostranstvu. Tako da je dovela dete na ivicu smrti, da može da umre u mojim rukama. Bila sam zaprepašćena kada mi je rekla zašto nije dovela dete ranije u bolnicu. Pitala sam je “Zašto je nisi dovela ranije?” Rekla je “Moji svekar i svekrva mi nisu dozvolili da izađem napolje.” Bila sam veoma zaprepašćena, plakala sam više nego žena čije je dete umrlo i nisam mogla da se odvojim od deteta. Bilo je jako mnogo slučajeva kao što je ovaj, gde je ženina sloboda kretanja bila ograničena od strane njihovih porodica, ne samo od strane patrijarha u porodici, posebno u seoskim porodicama... ali sada, koristeći srpsku represiju, oni su “zacementirali” ženu. I niko nije želeo da prijavi to, niko nije želeo da mi radimo na tom slučaju, ovo su bili razlozi zašto sam se odlučila da otvorim centar jer smo mi prižali usluge, pružali smo zdravstvenu pomoć, nudili smo savetovanje, nudili smo pomoć sa Majka Tereza, ali nismo pružali neku vrstu pomoći, nismo išli u sela da razgovaramo sa ljudima, da im kažemo da ove žene održavaju ovo društvo još na nogama, ovo društvo živim... i čak ako one nisu bile te, i dalje su imale prva na slobodu kretanja. Ne možeš da koristiš srpsku represiju kao osnovu i cement za patrijarhalni sistem u porodicama.

Možda nije bilo toliko teško raditi to, ali bilo je teško početi, bilo je teško razvijati. Bilo je teško početi jer su političke partije tada bile osuđujuće. “Ko bi se bavio sa pravima žena kada imamo represiju i oni nas ubijaju svakodnevno.” I bilo je veoma teško, sećam se nekih razgovora sa Ibrahimom Rugova. Predsednik bi rekao “Šta ti radiš? Ti deliš društvo. Umesto da smo jedan front naspram Srbije, ti pričaš o pravima žena.” Rekla bih “Prava žena nisu kršena samo od strane Srbije, mi ćemo Srbiju izbaciti odavde. Nego su kršena takođe od strane naših porodica i svih drugih. Deca i žene umiru, i žene umiru... Da li znate koliko žena je umrlo od krvarenja?” Nije bio slučaj da one nisu imale gde da odu jer bilo je mnogo klinika koje bi pružile pomoć, ali one nisu mogle da izađu napolje, posebno u selima. Bilo je užasno. Zato ja kažem Drenica i Llapi su bili oslobođeni dvaput ili tri puta nakon ovog rata. Nakon rata dobili su drugu vrstu slobode. Njihove porodice su takođe bile oslobođene i ostvarili su neka prava koja su bila prirodna prava, ali nisu mogli da ih ostvaruju zbog Kosovskog patrijarhalizma.

Nigde žene nisu bile toliko potisnute i kažnjene, i ne treba njih kriviti. U selima su žene zvali “robovi”, “kućni robovi”. I one su bile “robovi”, tako da su me ove stvari navele na ideju za Centar... Nije bio samo klik {kliknula prstima}. Sva iskustva koja sam videla, ponudila su dve alternative: mogla sam da otvorim privatnu kliniku i zarađujem novac, ovo je bilo jedno rešenje, a drugo, ono bliže mojoj prirodi, bilo je

otvaranje centra gde mogu da ponudim iste usluge koja sam pružala u Majka Tereza ili odlaskom na teren, ali u isto vreme dokumentovala, širila svest, obrazovala žene o njihovim pravima, posebno u seoskim područjima. Znali smo da će ovaj rat da se završi u nekom trenutku. Znali smo da ne postoji šansa da Kosovo ne bude oslobođeno. Nezavisnost je nešto drugo. Nego da bude oslobođeno... Znala sam da ove žene nikad neće biti oslobođene ako im neko ne pomogne. Ova ideja je stajala iza Centra, da žene imaju mesto odakle mogu da organizuju različite aktivnosti, i odakle smo mogli da idemo negde, dok su one imale prostor gde mogu da dođu. Postoje slučajevi kada one nisu čak ni svesne da su njihova prava ugrožena. "Ah, vi mislite da on nema prava da me zaustavi?" "Ne, on nema pravo da ti govori kada možeš da izađeš iz kuće ili kada želiš da pošalješ tvoju bolesnu decu kod doktora, ili kada imaš krvarenje i želiš da ideš kod doktora." Znate, ovo su bili problemi tog vremena, pričam o počecima '90-ih. Bilo je tako akutno, tako rasprostranjeno, da je bilo čudno da niko drugi nije mislio da radi nešto tim povodom. Ali tako je bilo, obzirom da sam ja već radila, mislila sam o tome i počela, osnovala Centar za zaštitu žena i dece i počele smo da radimo sa njima (osmehuje se).

Nakon što su me otpustili kao pedijatra u dečjem odeljenju, počela sam da radim u Majka Tereza, kao što sam vam rekla. I radila sam u Centru sa Dom Lush i drugima u Majka Tereza. Ali, u isto vreme sam radila u Savetu za [odbranu] ljudska prava i slobode. Počela sam da primećujem razlike u izveštavanju o ženama, ali sam nastavila da sarađujem sa ženskim grupama i pojedincima iz bivše Jugoslavije. Tvrdili smo, i verovali da ako znamo jedni druge bolje, ako sarađujemo više, i sarađivali smo mnogo tokom različitih ratova počevši u Hrvatskoj, potom i u Bosni, da smo mogli bar sprečiti rat na Kosovu.

Na Kosovu je bio mirovni pokret vođen od strane g. Rugove, kasnije predsednika Rugove, otpor koji je izgledao prelepo spolja. I bilo je prvi put na Balkanu takav otpor represiji u tom obimu, ona koju je srpska snaga sprovodila prema Albancima u bivšoj Jugoslaviji... bila je prelepa ideja i pokret na Kosovu, bilo je poprilično okrutno. Za mene lično, kada je rat počeo, bila je neka vrsta... nažalost, vrsta oslobođenja. Godine aparthejda su bile veoma teške jer je ponos svake osobe na Kosovu bio pregažen. Verujte mi, nije bio samo strah jer u jednom momentu smo prestali da se bojimo, jer praktično nismo imali više ništa da izgubimo, ali oni su uništili naš ponos, sve vreme, za sve. Sećam se u Lakrishte dva dečaka su se potukla, albansko dete i srpsko dete. Odveli su oca Albanskog deteta, iako Albansko dete nije ništa uradilo, samo se branio. Odveli su ga, zatvorili su ga, maltretirali su ga, i mi smo izvestili [o incidentu] Savetu za ljudska prava. Ili u drugim slučajevima, sećam se bila sam sa mojom nećakinjom u kolima i znala sam da u svakom trenutku kada me policija zaustavi, udarali bi me u glavu sa palicom, i bilo je nemoguće uraditi nešto. I molila sam policajce "Molim vas nemojte me udarati u glavu ili negde, imam nećakinju pozadi, nemojte da čuje jezik, nemojte da iskusi zlo, nemojte da stvarate mržnju u njoj." I iznenadila sam policajca, i po prvi put bila sam zaustavljena i nisu me udarili sa palicom u glavu {pomera se unapred kao da je udarena} ili u vrat ili bilo gde. Molila sam ga da me ne... Evo dokumenata, molim vas."

Mislim, toliko mi je ponos bio narušen tokom života na Kosovu ovih godina, da nemam reči da opišem, ne postoje reči. Ponovo, mislim se, dok smo spolja obožavani zbog našeg strpljenja, na Kosovu postojala je potreba za aktivnošću koja bi dozvolila da ljudi istresu svoje frustracije. Postajalo je toliko nedostojno raditi na Kosovu i nažalost znali smo da međunarodna zajednica će početi da se bavi Kosovom kad potekne krv, iako je sukob u bivšoj Jugoslaviji počeo sa albanskim protestima za slobodu i jednakost, ne

za nezavisnost, nego za jednakost među drugim zemljama Jugoslavije. Onda, takođe 2001-2002. [poređenje se mora odnositi na 1991-1992.] sa Parlamentarnom strankom²⁵ organizovali smo mnogo protesta koji su širili poruku da smo mi bili za otpor, ali za jedan aktivan otpor, ne pasivni otpor koji je promovisao predsednik Rugova, jer došao je momenat kada smo svi bili paralizovani od straha, kada nismo mogli ništa da uradimo, kada je bilo opravdano da svaki Srbin ubije, siluje, uzme posed, i ti nisi mogao ništa ni da se usudiš da odreaguješ. Život na Kosovu je bio veoma nedostojan, i prve grupe OVK su formirane, ali iako nisu bili organizovani, ljudi su čuli za njih, i pružili su nadu [ljudima]. Moram da kažem da čak i prve grupe, ali takođe kasnije sa osnivanjem OVK, OVK nikad nije napadala pojedince, srpske pojedince. Svi koji su bili napadani tokom prvih operacija su bili ljudi povezani sa moći, ljudima koji su mučili albansko stanovništvo na Kosovu. Dodatno mi, sa različitim ženskim grupama, smo bili posećivani od strane prijatelja iz Izraela, iz Jerusalima, sa kojima sam ja sarađivala. Oni su prvo išli u Beograd, onda su došli u posetu Kosovu. Govorili su "Kako je moguće?" Jer i oni sami su videli šta se dešava. "Kako je moguće da sa svim ovim ljudima niko nije razvio terorizam na Kosovu? Kako je moguće da vi, Albanci sa Kosova, ne izađete, van Kosova i delujete? Kako je to moguće?"

Tako da, postojala je neka vrsta discipline i jedinstva među Albanskim stanovništvom na Kosovu i u južnoj Srbiji ili kako je zovu sad, istočno Kosovo. U Makedoniji je bilo nemoguće. Postojala je disciplina i postojala je volja. Nije bio strah, jer sada govore da je to bio strah od srpske vojske, koja je bila četvrta po razvijenosti vojska u Evropi. Ne, ne. Bila je to više stvar discipline i svesti da na ovaj način rušimo neke tabue. Jedan tabu bio je da Albanci uvek reaguju nasilno sa pištoljima, i to je bila propaganda, koju je Srbija sprovodila pedeset godina u svetu. Ovo je bilo veliko iznenađenje, ali bilo je teško održivo. Svaka aktivnost koja je organizovana na Kosovu je bila otpor, jer za nas izveštavanje o silovanjima žena je bio otpor, pružanje sigurnosti ženama ili civilima na Kosovu, razvijanje obrazovnog sistema bio je oblik otpora. Otpor je bio ne ostavljati nijednog Kosovara bez hleba, to je bio otpor. Videli bi nas ponosne, nisu hteli da razgovaraju o našoj budućnosti. Svaku aktivnost koju su žene otpočele, svi ljudi, ali žene su bile te koje su organizovale masovne demonstracije u pružanju otpora. Protesti za Drenicu su organizovani, otpočeti, inicirani, u Centru za zaštitu žena i dece. Zvali smo ženske grupe i [žene] iz političkih stranaka. Pozvali smo ih i organizovali ih, ideja je bila... moram da priznam da moja ideja nije bila da idemo samo sa hlebom kada je Drenica bila pod opsadom, nego da nosimo takođe i pakete sa higijenskim ulošcima. Ali pošto su žene iz političkih partija razgovarale o tome, sledećeg dana pre nego što smo pošli rekle su "Ne, nema šanse." Otišle smo da kupimo higijenske uloške... "Nema šanse, nema šanse!" Jer je razgovor o "seksualnosti" {pokazuje navodnike rukama} ili reprodukciji, ili bilo koje drugo žensko pitanje, bilo skoro pa sramotno. Tako da, nije nam bilo dozvoljeno. Stav je bio takav da ukoliko organizujemo ovakav protest, ako odvratimo pažnju od našeg primarnog cilja, a to je bilo oslobođenje Drenice od opsade. Kasnije, [bilo je] protesta, ne samo ovih, nego mnogih drugih ispred međunarodnih organizacija koje su radile na Kosovu, uglavnom Visoki Komesarijat za izbeglice, koji nije pomogao ljudima na Kosovu, iako su bili izbačeni iz svojih kuća, jer su se bavili samo sa [Srpskim] izbeglicama iz Hrvatske koje su doveli Srbi vozovima nakon operacije Oluja u Hrvatskoj. Nisu pomogli Albanskom stanovništvu čak iako su svi oni bili [proterani] po planinama. Mi ženske grupe smo išle u planine Berisha, Pagarusha i na druga mesta, u

²⁵ Parlamentarna stranka Kosova bila je socijalno-liberalna partija nastala 1990. godine iz Kosovskog Omladinskog Parlamenta od strane Veton Surroi. 2004. postala je deo Alijanse za budućnost Kosova (AAK).

Dragobil, i nudile smo pomoć koliko smo mogle. Zato je to bila veoma izazovna situacija... Ne mogu da kažem da je bilo teško, čak ni sad kada mislim o tome, jer u tom trenutku bio je to prirodan deo našeg posla. Bile smo deo stanovništva i skupile smo hrabrosti da uradimo nešto, bila je to naša obaveza. Takođe u Centru bila je naša obaveza da pomognemo ljudima, ne samo ženama i deci, nego svim ljudima. Tako da to su bile '90., kada smo radile mnogo posla ovde, ali i u inostranstvu. Sarađivale smo sa ženskim grupama iz bivše Jugoslavije, ali i inostranstva.

1992. godine kada sam počela da osnivam grupu radnika koji su uglavnom radili kao doktori, i svi smo otišli u sela širom Kosova, ne samo da nudimo zdravstvenu pomoć nego da obučavamo – u slučajevima policijskih napada, ili šta da se radi u sličajevima masovnih silovanja, kako da se zaštitite, kako da zaštitite posle toga... i druge stvari. Promovisali smo vakcinaciju dece, vakcinaciju protiv hemijskih otrova, imali smo iskustva u školama, i različiti otrovi su puštani u “paralelama”.²⁶ Krajem januara 1992., početkom februara, italijanska žena je organizovala konferenciju, konferenciju u okviru projekta koji se zvao “Mostovi žena sa dve strane Jadrana”, “*Ponte di Donne Oltre i Confini*”, granice su se odnosile na obe strane Jadrana. I ideja tokom te konferencije u januaru, koja se nastavila i u feruaru, bila je da društveno aktivne žene osnuju centre u bivšoj Jugoslaviji. U to vreme, već su bili razdvojeni, jedan u Zagrebu, jedan u Prištini, jedan u Tuzli, gde je bila većina izbeglica iz Srebrenice, i jedna u Pančevu u Srbiji, u Vojvodini. Tako da je bilo odlučeno da svi zajedno skupljamo finansije, i osnujemo ova četiri centra, koji bi bili tačke za saradnju među ženama iz bivše Jugoslavije, i sve bi bilo podržano od Centro delle Donne di Bologna [Ženski centar u Bolonji]. Na ovaj način smo dobile prve donacije iz Bolonje, kada su žene iz Bolonje se skupile i prodale karte širom grada i Eqrem Maqi, Albanac iz Albanije koji je posedovao bioskop u Bolonji, Cine Fossolo, nam je pozajmio bioskop za džabe i poznati italijanski umetnici su izvodili tamo. Uzeli smo novac i kupili lekove i druge neophodne stvari za osnivanje našeg Centra, to su bile prve donacije koje smo skupile. Onda, žena iz Bolonje je organizovala da pomogne ova četiri centra sa jednim italijanskom NVO koja je dobijala donacije od Evropskih fondova. Imali smo jednog italijanskog predstavnika koji je radio u Prištini i on je bio kao naš zaštitnik. Nastavili smo da radimo bez zvanične kancelarije. Imale smo običaj da radimo, okupljale smo se u Majka Tereza. To je bio februar 1992. Septembra '93. fantastična žena iz Prištine se priključila grupi, Sevdije Ahmeti, koja je počela da dokumentuje naš rad i šta smo radile. Tako da nismo izveštavale pojedinačno, nego smo pisale izveštaj o stanju ženskih prava na Kosovu. Kasnije, našle smo mesto gde smo počele da radimo, i gde smo počele da imamo više aktivnosti ne samo na temu zdravlja, ne samo o zdravstvenom obrazovanju, nego smo organizovale i edukovale, pripremale srudente za velike demonstracije, ili kako da se zaštite od otrova, kako da se zaštite od napada. Osnovale smo mesto gde su sve ženske grupe okupljale, ali ne samo ženske grupe sa Kosova. Praktično, kao Centar bili smo prva nevladina organizacija na Kosovu. *Motrat Qiriaz*²⁷ je počeo da radi, ali *Motrat Qiriaz* je [bio angažovan] samo u obrazovanju i u Has, i oni su bili pomešani muškarci i žene. Centar za zaštitu žena i

²⁶ “Paralele” su paralelni obrazovni sistemi osnovani od strane Albanaca na Kosovu nakon što su bili zabranjeni u državnim školama. 1990. hiljade dece koja su pohađala albanske škole patilo je od trovanja i iako se istrage nikada nisu desile sa objašnjenjem događaja, postojala je velika sumnja da je trovanje bilo namerno. Za više o ovome vidite Julie Mertus, *Kosovo: Kako su mitovi i istine pokrenule rat*. Berkeley, CA: University of California, 1999.

²⁷ NVO osnovan od strane Igballa i Safete Rugova 1990. ih u cilju promocije obrazovanja za žene i devojčice. Nazvano je po sestrama Qiriaz koje su osnovale prvu školu za devojčice u Korca (Albanija) 1982. godine.

dece je bio grupa žena i dece, i obzirom da smo izveštavali o kršenjima ljudskih prava, osnovali smo i veliku mrežu u celom svetu, od Južne Koreje, Filipina, Japana, Južne Afrike, Alžira, Sjedinjenih Američkih Država naravno, Ekvadora, Kanade, Norveške i Italije naravno. Italijanske žene su bile kao sestre Centru, za svaku potrebu... Na primer, jedanput '97. došlo je do napada, bio je rat, bili smo napadnuti sa obe strane, ali bila je teška situacija, posebno u Drenici. I imali smo mnogo slučajeva silovanja, ali bilo je i mnogo slučajeva pojavljivanja zmiya zbog eksplozija koje su se dešavale. I bili smo potpuno blokirani, nismo imali na primer antivenom vakcine, i žene iz Italije su nam donosile. Obaveštavala sam ih, kupile su serum i donele ga preko aerodroma u Skoplju, došle su, ušle na Kosovo, i donele nam. Onda smo mi išle u Drenicu posle toga i davale vakcine svima. Radile smo sve, imale smo izvrstan tim žena.

Samo tokom '98., na pimer, dokumentovale smo [kršenja ljudskih prava] od 12. oktobra 1998. do 25. marta 1999. Naša grupa iz Centra za zaštitu žena i dece odlazila je na teren, odlazila je na ratna područja 175 puta tokom dve godine, nije bilo subota i nedelja. I osnovale smo tri velika centra gde smo ostavljale lekove i druge stvari: jedan je bio u Sedlaru, sada zvanom Shale, na Shamolli; jedan je bio u Bellaqevc, u Bardh te Madh u Krasniqi; jedan je bio u Pole, u regionu Dukagjin, u Katoličkoj crkvi (osmehuje se), sa Katoličkim sveštenicima. I ostavljale smo materijal tamo, i kada smo odlazile tamo svi su nam rekli kojim mestima je potrebna pomoć, koja porodica, gde se nalaze izbeglice i mi smo odlazile tamo. Ili su nas zvali, ili smo imale žene koje su išle da porađaju. Tako da bio je to fantastičan tim, Sanija, Sevdija, Samka, Meli i Fatluma koje su odlazile na teren, sve smo morale da fotografišemo, da dokumentujemo.

Onda da izveštavamo... Sevdija je izveštavala, bio je to fantastičan timski rad. Bilo je slučajeva, na primer, odlazile bismo u Drenicu, u Berisha planine. Obavestili su nas da su spalili porodicu i da su ostaci porodice ostavljeni napolju, jedan čovek koji je bio paralizovan i poljoprivredni inženjer koji je ostao sa njegovim ocem, oni su ih napustili... i otišle smo da fotografišemo, ali tamo je bilo i mnogo bolesnih ljudi. Otišle smo u Berisha planine. Ali na putu do tamo, imale smo dva porođaja, rekle su nam da su morale da se porode. Tako da su Sanija, Selimja, nas tri smo bile u kolima, i iz džamije smo otišle u Komoran, tamo ima džamija i tamo su pucali. Nisu pucali direktno u nas, pucali su blizu guma [od kola] kako bi nas uplašili. Sanija je rekla "Vjosa, spasićemo jednog ili dva čoveka, ali ostavićemo tako mnogo siročadi!" Sanija je imala troje dece, Samka jedno, Selimja tri ili četiri, ne sećam se. Rekla je "Idemo da pomognemo jednoj ili dve osobe, ali ostavićemo mnogo siročadi ovde." Ali nikada nije rekla "Ne.", nikada. Nikada nismo raspravljale da li treba da idemo ili ne. Išle smo i uvek smo imale slučajeve, jednom na putu ka Pjetetshtice obavestili su nas da je jedna žena počela da se porađa i da je krvarila mnogo, bila je izbeglica iz okoline Prekaza. Na našom putu ka tamo prošli smo Sedlar, i išle smo ka Pjetershtice, OVK vojnici su nam rekli da je opasno, i da ne bi trebalo da idemo. Žena je umirala, mi smo morale da odemo nekako do te žene i da je spasemo... "Nemojte ići!" Nije bilo ni pedeset metara od nas kada nas je Srpska vojska videla i bacila granatu i napravili su krater... uplašile smo se, jer možda i nisu bili toliko veliki, ali kamenje je padalo na naša kola. Pucali su, ostavile smo kola u blizini drveta i nastavile smo pešaka. I išle smo sa jednim čebetom. Bilo nas je četiri, nas tri i Mevlydja iz Sedlara, iz Shale, gde smo ostavile lekove. Otišle smo i pomogle toj ženi... imale smo dva kilometra da stignemo u Pjetershtivu kada su pucali na nas, nosili smo je u čebetu, nas četiri. Sada, nismo mogle da idemo kolima, bila je to stara Panda²⁸ što su nam

²⁸ Mali FIAT.

Italijani dali i polako smo je odvele u Prištinu sa Selime i Samka. Odvele smo je u *Majka Tereza* i preživela je, ta žena je preživela i rodila je bebu. Šetale smo nazad do Sedlar, Shale i ja, mi smo čekale da se vratimo do kola ili da uradimo nešto, da prošetamo do glavne ulice kako bismo se vratile u Prištinu, da odemo bilo gde gde možemo.

Imale smo različite slučajeve, ali pored posla koje smo obavljale tokom rata, Centar je uticao na to da se glasovi žena čuju. Slušali su žene koje su govorile šta žele. Žene su se organizovale ne samo kao vid otpora, već jer je bilo teško isterati do kraja slučaj neke žene u okolnostima gde smo sve potlačene. Imale smo slučajeve gde su nam političke stranke izazivale probleme. Tokom 1994-1995. imale smo obuku sa Minnesota zagovaračima za ljudska prava, i nakon obuke sa njima u Sofiji odlučile smo da organizujemo dvadeset radionica na Kosovu, u svakom gradu, selu, na različitim mestima na Kosovu, tako da bi oni mogli popuniti upitnik, razumele situaciju po pitanju ženskih prava i posebno porodičnog nasilja. Rezultati su bili užasni, užasni... žene su nas pitale "Znači, vi hoćete da kažete da ako ja pogrešim nešto muž nema prava da me tuče?" Bilo je različitih stvari, ali samo u Prizrenu nismo mogle da ih sakupimo, jer su političke stranke u Prizrenu, DLK [Demokratska Liga Kosova] u to vreme, organizovale kampanju protiv nas i nisu nam pretili, ali su upozorili žene da smo sve potlačene i da ne smemo da se usudimo da kritikujemo jer smo u opštoj situaciji potlačenosti aparthejda i da ne možemo da se bavimo temama koje nisu prioritet. Za nas su bile od velike važnosti jer žene nisu imale pravo na slobodu kretanja, deca su umirala, ili su žene umirale od bolesti koje su mogle da se spreče. Za nas je bilo važno da one mogu da se spreče. Za političke stranke na Kosovu, posebno DLK, to je bilo kao kršenje unutrašnjeg nacionalnog identiteta što je bilo rašireno svugde i počeli su da nas optužuju.

Bio je slučaj kada je jedan od političkih vođa kritikovao mene u jednoj prilici, rekao je "Vjosa, to što ti radiš sa ženama nije patriotski." Pozvao me je kao predstavnicu međunarodne organizacije, morala sam da mu objasnim da Centar za zaštitu žena i devojčica nije međunarodna organizacija. Jeste, bila je registrovana u Bolonji jer je to bio način da se zaštitimo od srpske Vlade, ali na Kosovu je zvanično bio deo *Majka Tereza*. Imale smo dokumente potpisane od strane Jak Mita koji je bio izvršni direktor u to vreme, i takođe od strane mene kao direktorke i osnivačice Centra za zaštitu žena i devojčica. Imali smo registracione papire kojim smo mogli da zakonski regulišemo delovanje kao ogranak *Majka Tereza*, kako bismo mogli da radimo. U Italiji, bile smo registrovane u Bolonji kao jedan od četiri centara, to je bio deo projekta. Tako da smo imale neku vrstu zaštite, kišobran, ali to nije mnogo značilo našim muškarcima. Nisu to videli kao vrednost i bilo je mnogo slučajeva kada su nas politički prozivali. Na početku, išla sam kada bi me zvali, onda sam počela potpuno da ih ignorišem. Sevdije je bila prihvaćena, jer je pisala izveštaje i Sevdije je išla jer je bila za nijansu starija od mene, tako da je išla i pričala sa njima. Praktično ona je održavala kontakt sa DLK. Ja bih komunicirala samo po određenim temama. Očekivali su da NVO traži odobrenje od njih za svaku aktivnost, ne samo za proteste.

Onda, kada je OVK počela da se pojavljuje, isto se desilo. Odlazile smo na teren na primer i OVK bi nas zaustavila {menja boju glasa} "Gde ste krenule? Dajte da proverimo lekove. Ko vam je dao dozvolu da uđete na ovu teritoriju?" Na primer jednom u Malisheva zaustavili su nas i nisu hteli da nas puste. Bio je

slučaj kada je vojska intervenisala u Rahovec²⁹. Ušle smo u Malishevo, znale smo gde da idemo da pomognemo ljudima. Tada bila sam jedina sa kolima, pošto nisam htela da stavljam druge žene na rizik, ali imala sam jednog egleskog aktivistu sa mnom. Otišli smo u bolnicu u Malishevo i praktično smo lečili ranjene sa direktorom bolnice. Ali kasnije, OVK vojnici su stigli i bez pitanja ko sam ja počeli su sa “Ko ti je dozvolio da uđeš na ovu teritoriju? Gde ti je dozvola od Adem Demaci³⁰, gde ti je napismena dozvola?” Ja sam se veoma uznemirila i rekla mu “Idi odavde, ja sam Vjosa Dobruna i neću priznati tvoj zakonski autoritet ovde. Ovo je moje mesto koliko i tvoje. Imam prava koliko i ti, tako da nemoj da mi se obraćaš.” Iako smo porodili neke majke, neke bebe su umrle, žena je umrla... Mislim, bila je katastrofalna situacija. I oni su došli i rekli “Ko to je dao dozvolu da uđeš?” Tako da prema nama ženama bilo mnogo sumnji.

Moram da priznam da u regionu Dukagjini nikada nismo imali problema, nikada, nikada, nikada! Sve crkve su bile otvorene, otvorene za nas. Ostavljale smo lekove tamo, ostavljale smo žene koje su se porodile u crkvama. Čak i u Binqa smo imale svoje mesto, čak iako je bilo... kupovale smo i kondome. Čak su i Francuske sestre čuvalе lekove za nas, i okupljale pacijente. I žene su odlazile, one koje su bile zlostavljane odlazile su u crkvu u Binqa i mi smo pazile o njima. Takođe smo pomagale [ženama] u crkvi u Nepol, pomagale [im] u crkvi u Klina, nikada nismo imale problema sa OVK u regionu Dukagjini. Ramush Haradinaj³¹ nas je pozvao da ih obučavamo, da im održimo predavanja o seksualnim bolestima. Pozvao nas je, bile smo tamo sve vreme, ali nas je pozvao. U drugim delovima imale smo problem dok se nisu navikli na nas, dok se ne priviknu na nas, jer su znali da smo ušle sa strana Guri i Plakes, ulazile smo u Drenicu ili smo ulazile sa strane Nepol, tako da nakon nekog vremena nismo mogle to da radimo jer su počele blokade. Nismo mogle da uđemo direktno u klisuru Llapushnik, tako da smo išle različitim putevima kako bismo stigle do planina Berisha jer je bilo mnogo stanovništva tamo.

To su bile godine koje sada, kada gledam na to, ne kažem, “Zašto se nismo plašile?”, nego mislim o tome kao nečemu prirodnom, kao sastavnom delu života na Kosovu. I ponosna sam na žensku hrabrost. Žene Centra su bile fantastične, uzimale smo i grupe drugih žena, jer nijedna druga grupa žena nije išla na teren da pomaže. Angažovale smo žene novinarke da pišu izveštaje, ne samo Sevdije, i one su takođe pisale, slale smo fotografije različitim agencijama. Pored pružanja pomoći, ja jednostavno smatram da su se ove godine isplatile, i ako smo išle na teren 175 puta i svaki put smo spasile nečiji život ili smo učinile život lakši ljudima, onda je bilo vredno toga. Pored toga, tokom ovih godina, od februara 1992. do 14. marta, 25. nismo radili jer su prve noći³² ušli u Centar i polomili i ukrali sve. Tokom ovih godina radile smo toliko umrežavanja da je svaka žena iz Centra bila povezana sa različitim grupama, ne samo Italijanima, sa Austrijancima, sa ženama iz Austrije, Norveške, Švedske... Kvinna till kvinna nam je mnogo pomogla. Američke žene su nam mnogo pomogle, mislim, neka vrsta globalne solidarnosti je bila napravljena sa ženama sa Kosova, i to je praktično promenilo sliku rata. Mogli su da vide da mi imamo isto lice, nije bio rat koji su znali ranije. Bile su svesne svoje uloge u društvu, da mogu da urade nešto za svoje društvo, nisu

²⁹ U julu 1998., srpska policija je preuzela kontrolu nad Rahovec posle OVK napada i mnogo civila je ubijeno posle toga. Pogledati Human Rights Watch, *Under Orders*, 2001.

³⁰ Albanski pisac političar i dugogodišnji zatvorenik koji je proveo 27 godina u zatvoru zbog nacijaonalističkih verovanja i aktivnosti. 1998. postao je vođa političkog krila Oslobođilačke Vojske Kosova, iz koje je izašao 1999.

³¹ Vođa OVK iz regiona Dukagjin.

³² Godina mora da je 1999., noć 24. marta je prva noć NATO bombardovanja.

bile neobrazovane, siromašne žene, uvidele su priliku i imale volje da pomognu drugima. I neka vrsta druge slike pokreta otpora na Kosovu je napravljena. Nije bilo samo šta muškarci predstavljaju, nego i drugo lice, lice Kosovskih žena, to je bilo lice otpora Kosova koje nije bilo agresivno, nije promovisalo rat, nije promovisalo osvetu, nego je promovisalo opstanak. I promovisalo je aktivnu borbu koja nije obavezno podrazumevala pištolj, iako ja nemam ništa protiv toga... {stavlja ruke na grudi}.

Kada je OVK došla, bilo je već dosta, bio je to poslednji trenutak za nekoga da pogura srpske trupe, ne srpske civile nego srpske trupe, jher je bilo nemoguće da se opstane i očuva mentalno zdravlje, i da se živi sa bilo kakvim dostojanstvom na Kosovu... Bilo je nemoguće. Oni [Srbi] su mogli da uđu u kuće kad god su želeli, danju i noću, čak i nakon nekoliko godina, nisam mogla da zatvorim godinama jer sam uvek čula korake onih koji dolaze da me odvedu. Tokom ovih godina, bila sam u policijskoj stanici jedanaest puta. Bila sam ispitivana jedanaest puta, kako oni kažu... Bila sam pretučena jedanaest puta. Mnogo puta su dolazili po mene tokom noći. Nakon rata, dugo vremena sam mogla da čujem nekoga kako šeta stepenicama noću. Onda se probudim kao da čujem nekog da šeta ulicom, probudim se i ne mogu da spavam više. Godinama sam imala fobiju od voženja nekim delovima Kosova, jer su me podsećali na trenutke kada su nas vadili iz kola, tukli nas, maltretirali nas. Godinama sam imala različite strahove, različite traume koje su bile samo moje. Kada pričam sa drugim ljudima sa Kosova oni kažu "Ha Vjosa, ti isto, mislili smo da si jača." Svi smo pokušavali da se pretvaramo da smo jači kako bismo mogli da pomognemo drugima, a ne zato što smo jaki. Strah je postojao, bilo je užasno.

Na primer, imala sam par, nikada neću zaboraviti, par cipela sa markom... Uvek sam htela da kupim skupe cipele, tamno plave Bruno Magli, i svi kažu da kada su bili ispitivani u policijskoj stanici, pored toga što su ih tukli bili su i seksualno mučeni. Prvi put kad su me poslali u stanicu nosila sam te cipele, napustila sam stanicu u centru Prištine i šetala sam, gledajući u moje cipele sve vreme govoreći "Oh, ove cipele su mi donele sreću. Nikada neću prestati da ih nosim." I mnogo puta kada sam pričala sa sada pokojnim – jer sam kasnije pričala sa – Bajram Kelmendi, govorio bi mi "Vjosa, kaži mi odmah kada te zovu, nemoj da ideš u policiju bez mene." I uvek smo se smejali sa Bajram kada kaže "Jel nosiš tvoje Bruno Magli cipele?" Rekla bih "Da." "Da li su te tukli?" Jer kada je Bajram došao, ušli su i izbacili ga, bio je to drugi slučaj... Rekla sam "Ne, ne, prošla sam ovog puta bez seksualnog mučenja, i cipele mi donose sreću." Čak i kad su me deportovali sa Kosova, nosila sam iste cipele. Ove cipele su trajale mnogo vremena i čuvala sam ih jer sam umislila da me čuvaju. Svako osmisli mehanizam da zaštiti sebe od straha.

Na kraju su došle užasne godine za albansko stanovništvo na Kosovu, užasne su bile. Ako bi me neko pitao koji su bili tvoji snovi, da li su oni ispunjeni, za mene najveći san koji se ispunio bilo je oslobođenje Kosova, i da je Kosovo nezavisno. I, nisam znala da li treba da budem srećna, jer sam sanjala o tome i svi na Kosovu su sanjali o tome. Represija je bila takva da ne postoje reči za objasniti, ne postoje... bilo je užasno. Deo sam grupe koja je zove Ženski sud za nasilje protiv žena koji je globalna mreža. Bile smo u Cape Town-u i slušale smo svedočenja žena sa Filipina, i kako su bile primorane da služe japansku vojsku tokom Drugog svetskog rata, žena sa Filipina i žene iz Koreje i azijske žene. Čula sam šta su žene iz Bosne, Kosova i Južne Afrike preživele. Bio je to period koji su one iskusile i na neki način stanovništvo je to znalo. Za žene sa Kosova ne postoji takav izveštaj. Čak ni danas, 14 godina nakon rata, skoro dvadeset godina od

aparthejda i dalje nemamo spomenik koji je izgrađen za žene sa Kosova. I dalje nemamo suđenje koje će govoriti o nasilju nad ženama na Kosovu, o mučenju koje je sprovedeno nad ženama na Kosovu. To znači da nije bilo nacionalne ili međunarodne pravde za albanske žene na Kosovu, iako su žene radile mnogo na tome da se čuje o nasilju koje je sprovedeno, ali... ne vlada više patrijarhat, ovo je mačizam, koji se nikad nije smanjio u odnosu na albansku ženu, nikad se nije smanjio prema ženama.

Nastavilo je da bude tako čak i nakon rata. I danas, posle [svih] zagovaranja za prava žena i učešće žena u Kosovskom javnom životu, i dalje imamo slučajeve da žene učestvuju na izborima samo da bi se ispunile kvote, ne zbog nekog stava, to je... i dalje nemamo društvo koje je otvoreno, koje prihvata žene kao jednake, iako, ja lično mislim da su žene Kosova mnogo pripremljenije nego muškarci. Pogledajte Skupštinu, trideset odsto žena u Skupštini Kosova su mnogo bolje nego sedamdeset odsto muškaraca. Aktivnije su, artikulisanije, pravednije, i imaju demokratski pristup i otvorenije su prema bilo kojoj temi o kojoj se raspravlja u Kosovskom parlamentu.

Kao što sam rekla, Centar je osnovan kao referentno mesto za ženski aktivizam u otporu, ali u međuvremenu bio je kao Centar za umrežavanje u svetu. Praktično, postale smo deo mnogo mreža, pa kada se konferencija Ujedinjenih Nacija za žene organizovala u Pekingu mi smo bile tamo. Ali normlano, imale smo problema da napustimo bivšu Jugoslaviju, imale smo problem da odemo tamo, nismo imale novca. Žene iz DLK da, iz stranke... ali mi, iz civilnog sektora, kako mi da odemo? Nismo imale primanja. Jednog dana su me pozvali, u to vreme bila je predsednica Nemačkog Bundenstag, Rita Sussmuth, da pričamo o aktivnostima i pitala me je "Jel idete u Peking?" Rekla sam "Ne, nemamo finansije da idemo u Peking. I da dobijemo vizu iz Kine, a ja sam sa Kosova, veoma je teško." Ambasador OEBS-a [Organizacija za Evropsku Bezbesnost i Sigurnost] u Bosni u to vreme bila je Angela Koning, druga veoma jaka žena iz Nemačke. Rekla je "Sredićemo to", mi žene sa Kosova, sve vize, karte, sve.

I tako se desilo, otišle smo u Peking uz njenu pomoć, i odmah smo osnovale grupu, i počele da lobiramo za kosovska ženska prava. U isto vreme, pokazale smo solidarnost sa drugim ženama. Tako kada smo gledale u grupe, ja sam bila u grupi za ženska prava... ženska politička prava i bila je još jedna grupa sa niskim ženama, i pitala sam ih odakle dolaze, rekle su iz Kanade. "Nisu izgledale kao da su iz Kanade" Rekla je ne, one su žene u solidarnosti sa ženama sa Tibeta. Odmah sam postala deo te grupe i dale su mi bedž, ali kako sam videla bila je napeta situacija. Spavale smo u stanovima koje su pravili Kinezi u Huaru, sobe koje su izgledale kao stanovi, dosta nas ih je delilo. Jedne noći, žena koja je pričala albanski je došla. Htela je da me upozna i rekla je "Ljubazno bih te zamolila da se ne družiš sa ženama sa Tibeta, [ukoliko se družiš] nećeš biti dobrodošla u Kini." Za mene je to bilo veoma čudno, prvo sam se iznenadila jer priča albanski, onda sam se iznenadila zbog te pretnje. Onda sam primetila da... Samo sam se nasmejala i pustila. Otišla sam u grupu koja je bila u solidarnosti sa ženama sa Tibeta i rekla im šta se desilo. Ali sam primetila, da je ta žena bila iza nas, pratila je nas Albanke sa Kosova i Albanije. Sada, ne samo da su žene sa Tibeta bile u grupi sa grupom iz Kanade, bile smo i mi Albanke.

Imale smo mesto gde smo odlazile da pravimo zajedničku strategiju sa grupama ženskih nevladinih organizacija iz bivše Jugoslavije. Odlazile smo tamo gde smo se skupljale i uvek radile zajedno. Žene sa Kosova su bile veoma aktivne u svakoj radnoj grupi prilikom pripremanja platforme; dobro smo se podelile. Reproductivna prava... Bila sam u grupi za reproductivna prava, a žena iz DLK, ustvari njih dve su

radile u grupi za ženska politička prava. Na početku bila sam [u grupi] za politička prava, onda sam napustila tu grupu jer niko nije bio u grupi za reproduktivna prava, i dodatno ja sam bila doktorka, bilo je prirodnije. Bio je deo, bile su veoma aktivne, deo mreže gde sam pripadala, *Our Body Ourselves* (*Naša tela nama*) bila sam deo te grupe ranije, bila sam aktivnija tamo. Podelile smo se u svim radnim grupama, žene sa Kosova su se podelile i doprinele smo radu svih platformi. Mogle smo da komentarišemo, i naši komentari su bili dobrodošli i mogle smo da doprinesemo mnogo, tako da na neki način kada su pripremali platformu, svi smo osećali kao da smo deo toga. Jer su naše ideje bile dobro prihvaćene i sve smo imale kao san “Eh, jednog dana ćemo biti slobodne, imaćemo priliku da sprovedemo ovu platformu u nezavisnom Kosovu.” Istina je da su delovi platforme sprovedeni, nije sve tako crno. Ali bilo je delova koji su ostali tabu, i nedostaje zajednička volja i odgovarajuće okruženje da se bavi time, nevezano za to koliko žene zagovaraju, imamo mačizam koji sam pomenula ranije. Bile smo ismevane ako smo, kao kosovske žene, tražile jednakost, ili ako smo zahtevale da pričamo u tabu temama. Jer tema nije smatrana za nacionalni prioritet Kosova.

Ali tu smo gde smo. Napravili smo takav napredak, učinile smo mnogo za ženska prava na Kosovu, tokom '90-ih i posle '90-ih, ali posebno tokom '90-ih, otvorile smo veoma važne teme za albansko društvo na Kosovu. Kada sad pogledam na to, to je fenomenalno, veliki je to doprinos za razvoj društva. I verujem kako vreme bude prolazilo više će se poštovati. Otvorile smo temu obrazovanja, i ne samo zato što smo radile aktivno na ovom polju, nego smo izveštavale, animirale, radile sa srednjoškolcima, sa učenicima osnovne škole. Otvorile smo rasprave o ljudskim pravima i ženskim pravima u školama tokom aparthejda. Centar je organizovao rasprave. Uključili smo sve škole na Kosovu koje su bile deo projekta. Organizovale smo predavanja u svim školama, srednje škole za ljudska prava. Doprinele smo razvijanju kurikuluma za građanska prava tokom aparthejda.

Uradile smo ogroman posao, radilo se 25 sati dnevno {osmehuje se}. Postojala je neka vrsta veoma lepog prijateljstva, pričale smo o zdravlju, u Centru. I kad bi policija došla, dolazili su često, videli su nas kako pružamo usluge. Sakrile bismo kompjuter, čuvali smo sva dokumenta kod Sevdje jer im nisam verovala. Često su me odvodili u policijsku stanicu. Nije bilo poente da ih ostavimo u mom stanu, jer sam znala da kada bi prvi put pregledali moju kuću bi uzeli bi ih, zato smo ih čuvali kod Sevdije. Imale smo dupla [skladištenja]: jedan kompjuter, jedan desktop za čuvanje dokumentacije. Koristile smo telefon, dugo telefon mojih roditelja, kada su se pojavili mobilni imale smo njih. Imala sam sreće jer je jedna međunarodna organizacija plaćala moj telefon, ne lokalne pozive, nego roming. Tako da sam mogla da razgovaram slobodno, ali to je koštalo mnogo građane sa Kosova koji su me zvali sa različitih ratnih područja. Ali dobro je funkcionisalo, bolje nego Mobtel na Kosovu, tako da smo mogli da komuniciramo lakše. Ova vrsta posla se nastavila do 25. marta '99., tokom meseca februara... januar i februar sam provela u Austriji. Čak je i kardinal austrijske katoličke crkve, kardinal Konig, učestvovao je zajedno sa mnom u razgovorima o mučenjima na Kosovu koji su se održavali u nekim crkvama.

Austrijska crkva je dala velike donacije stanovništvu Kosova, ne samo novac, malo novca, nego uglavnom različite materijale kao pomoć za *Majka Tereza*. Tada su počeli da doniraju Centar na neko vreme, ali šta

se desilo? Rambuje³³ se desio tada, i ja sam se vratila kada je bombardovanje počelo... Sva prikupljena pomoć tokom ovih nedelja u Austriji doneta je u izbegličke kampove i u Centar koji sam ja osnovala, koji sam osnovala u Tetovu, kao izbeglice. Nakon što su nas isterali sa Kosova... tačnije 25. moram vam reći, sakrili smo se, imali smo ulaz u podrum koji nije imao prozore, i mogao si da uđeš u zgradu kroz podrum, tako da su svi Albanci koristili podrum kao ulaz. Do tri sata, pozvali su me telefonom, kažem vam imala sam telefon sa stranim brojem, iz druge zemlje, i rekli su mi da su napali *Carshia e Madhe*³⁴ u Đakovici i da su ubili OEBS zaposlene u Đakovici, i da su ubili doktora Izet... ubili su aktivistu, tačnije OEBS radnika, uzeli su Bajram Kelmendi i njegova dva sina³⁵ i moja prijateljica iz Beograda Nataša Kandić³⁶ me je pozvala. Izašla sam iz podruma i otišla u drugu zgradu kod mojih roditelja, da vidim da li mogu da šaljem poruke sa telefona, kada je komšija došao i rekao mi "Vjosa, ugrožavaš ceo ulaz, policija dolazi po tebe." Bila je tama i moj otac je došao i izašao iz podruma kako bi pošao sa mnom do zgrade i rekla sam mu "Tata, odlazim, odlazim jer oni dolaze!" Videla sam oca kako zatvara vrata, videla sam da svetlo nestaje kod ulaza, ulaz je imao interfon, ali nije bilo struje. Hteli su da polome vrata, uspela sam da pobegnem pre nego što su ušli odatle. Pobegla sam preko terase iz dnevne sobe i ostala sam pet-šest dana u drugom ulazu kod mojih komšija, u drugoj zgradi. Muž moje prijateljice me je pokupio, pokrili su me sa ćebetom tokom celog dana, i otišli smo u drugu zgradu, pa u drugu. U dvadesetpet, dvadesetdevet pre ponoći... otišla sam da vidim da li su mi roditelji živi i uhvatili su nas na ulici, moju sestru, njenog muža i njihove dvoje dece koji su bili jedanaest meseci stari i mene. I svi koji smo bili u kolima smo pretučeni, ukrali su sam sve, zlato, novac i izbacili su nas sa Kosova.

Ostali smo pet-šest-sedam dana na granici, imam fotografije, ninačijoj zemlji, prvi na granici, jer su Makedonci zatvorili granice, onda u Bllace. Onda sam otišla u Tetovo. Osnovala sam Centar sa ženama iz Centra u Prištini koje su bile izbeglice u Makedoniji i počele smo da radimo u kampovima. Radile smo takođe u Centru, dve su ostale u Centru jer smo imale telefon i svi muškarci i žene koji su želeli da nađu svoje članove porodice [su ih koristili], jer ni Crveni Krst ni druge organizacije nisu bile brze u pomaganju u spajanju i oni nisu znali gde se u kampovima nalaze njihovi članovi porodice. Tako da se ovo mesto osnovalo da sve žene koje su bile silovane, mučene dolaze u posete. Odmah nakon devet dana nakon što smo osnovali Centar, iznajmili smo [prostor] u Šarenoj Džamiji u Tetovu. Iznajmili smo prostor, moja sestra sa njenim mužem, oboje arhitekte, izgradili su neke zidove kako bi napravili mesto poput prodavnice, podigli su zidove i slično... i svi su počeli da donose kompjutere, lekove. Žene koje su radile u Centru su se okupljale ovde, i neke druge žene su volontirale, i osnovali smo drugi Centar, osnovale smo drugo mesto. Radio je dok se nismo vratili na Kosovo, radio je sa ženama iz Tetova do kraja '99.

Nismo imali [sredstva] ali smo želeli da otvorimo Centar, nismo mogli da podržimo Centar posle, jer nismo imali sredstva. Ostavili smo im mašine za ultrazvuk, potpuno opremljenu ginekološku ordinaciju,

³³ Konferencija u Rambujeu (Pariz) u februaru 1999. bila je poslednji, neuspeli pokušaj saradnje između Miloševića i OVK.

³⁴ Bukvalno velika pijaca, stari deo Đakovice.

³⁵ Bajram Kelmendi je bio advokat i aktivista za ljudska prava. Podigao je optužnicu protiv Slobodana Miloševića pred Međunarodnim Sudom za bivšu Jugoslaviju 1998. Prvog dana NATO bombardovanja 1999. srpska policija je uhapsila njega i njegovo dvoje dece Kastriot i Kishtrim. Tela su pronađena sledećeg dana.

³⁶ Poznata srpska aktivistkinja za ljudska prava i osnivačica Beogradskog centra za humanitarno pravo.

prostoriju za pedijatriju, kompjutere, pola stvari smo ostavili tamo, a drugu polovinu smo poneli da osnujemo centar u Prištini posle rata. Ali oni nisu nastavili sa radom, jer je tamo već postojao sistem, nisu videli potrebu da počnu da rade kao što smo mi. Vratili smo se na Kosovo, nikada neću zaboraviti prvi dan kada smo se vratili na Kosovo. Bio je 16. jun, vratila sam se sa predstavnikom USAID-a na Kosovu, Frank Pavich. Frank nas je doveo na Kosovo kolima. Odmah sam otišla u stan, kada sam otišla u stan, naravno ukrali su sve, uništili su sve. U stanu je bilo mnogo stare odeće, ostavili su je tamo, i moja je ostala tamo, zatvorili su stan i rekli mi “Ne dolazi ovamo dok ne očistimo sve od mina, ali to će potrajati jer stanovi nam nisu prioritet, ulice jesu. Pozovi nas za mesec dana.” Ali ja nisam mogla da čekam mesec dana, vratila sam se u Makedoniju, onda sam se 18. vratila ponovo, odlazila bih i dolazila sve vreme do sredine avgusta, kada sam se vratila na Kosovo za stalno.

Nisam imala mesto za stanovanje jer je sve bilo uništeno, spalili su mi kuću u Đakovici prve noći, sve su spalili, i onda su je razorili skroz, ništa nisu ostavili. Ovde u Prištini, uništili su zgradu, ukrali sve, nije bilo prozora, vrata... Mislim, bila su vrata koja si i mogao da zaključaš spolja ključem, ali to nisu bila normalna vrata. Nisam imala nijedan prozor, ništa nisam imala, sve je bilo uništeno, ali kao i svi na Kosovu, u Prištini nisi mogao ni da primetiš mnogo, jer generalno nije bilo vidljivo spolja, ali stanovi nekih ljudi su bili potpuno uništeni unutra. Nisu im ostale fotografije, ništa, sve su im ukrali. Osetiš se izgubljeno kada se vratiš u svoje mesto nakon što si bio izbeglica tri meseca. Pored rada u Centru za ova tri meseca, dosta sam radila na zagovaranju za NATO bombardovanje. Kosovo je već bilo prazno. Pored rada u kampovima skupljali smo dokumentaciju o silovanjima i različitim oblicima nasilja, ne samo u Makedoniji nego i u Albaniji takođe. Zadužile smo neke mlade devojke da idu u kampove u Albaniji.

Putovala sam dosta tokom ova tri meseca, održala sam prezentaciju u Sharp u blizini Brisela, sa drugim aktivistima po pitanju civila, jer sam ja bila sve vreme u kontaktu sa... svakom zonom, imali smo brojeve satelita i ja sam ih zvala, primala sam izveštaje stalno, iz svake zone. Znala sam da uzmem izveštaj i znala sam mnogo o tome šta se dešava... pričam o civilnom stanovništvu, ne pričam o... tako da sam održala mnogo prezentacija u Italiji, Belgiji, Engleskoj, u Italijansom Senatu, u Američkom Senatu, govorila sam za sve poznate svetske televizije. Davala sam intervjuue za izraelske, japanske, kineske, ruske novine, da ne pričam o Engleskim i Američkim [novinama]. To je bio deo mog posla tih godina, rat je trebalo da se završi, građani je trebalo da se vrate svojim kućama, nije smelo da se dozvoli da Milošević sa svojim režimom isprazni Kosovo u potpunosti. Iako je jedan million bio vani, a drugi je bio na Kosovu, svi su bili izmešteni, Kosovo je bilo potpuno “neskladno”, ali nismo smeli da dozvolimo da se to desi na kraju 20. veka. Za stanovništvo koje nije uradilo ništa loše bilo kome godinama {osmehuje se}, i nikoga nisu napali, da dođe do ovog stanja, bilo je stvarno pitanje svetske etike, ako su dozvolili ono što se desilo pred kamerama, šta se desilo na Kosovu i nisu reagovali na to.

Kada sam se vratila na Kosovo, osećala sam praznoću, ljudi su bili slobodni, ali ono na šta sam ja ponosna, nema veze što kažu da je bilo nasilja nakon [rata]... Albansko stanovništvo se vratilo odmah na Kosovo. Mnogo ljudi je imalo dobre živote u Engleskoj, Nemačkoj, ali svi oni su se vratili. Nisu nikome izazvali nevolju, stanovništvo Kosova se vratilo u potpuno uništeno mesto, živeli smo tako godinama. Ljudi na Kosovu su poštovali semafore jer su znali gde su se semafori nalazili, policija nije dolazila da ti kaže “Zaustavi se na semaforu!” Nije bilo semafora, ali stajali su tamo gde su ranije bili semafori, kola su

takođe stajala. Nasilje o kojem govore sada, to se desilo kasnije... Mislim da je stepen nasilja bio nizak, iako je svako nasilje veliko, ali u poređenju sa veličinom stanovništva i sa tim šta se desilo na Kosovu, bilo je malo.

Nije bilo policije, kada smo se vratili na Kosovo nije bilo policije, sudova, ništa nije ostalo. Stanovništvo se ponašalo, mislim postojali su pojedinačni slučajevi, ali većina ljudi ponašala se dostojanstveno. Za stanovništvo koje je toliko silovano, tako dugo, da se ponaša tako, da se vrate u svoje kuće i da se ponaša sa takvim dostojanstvom, to se desilo samo na Kosovu. Postoje pojedinačni slučajevi, postojala je velika propaganda koja se širila i pričala o njima. Nije u ljudskoj prirodi da priča toliko o stvarima koje su toliko retke u poređenju sa tim kako se većina ljudi ponašala. Vratili su se i nisu našli [svoje] kuće, nisu našli svoje članove porodicama našli su silovane žene, bile su otete... ali vratili su se. Sve su izgubili, i ovi ljudi nisu pošli u osvetu Srbima. Postojala je dostojanstvena atmosfera, povratak ljudi, optimizam, slava stanovništva. Povratak ničemu, pronalazak ničega, posle toliko mučenja, i sa voljom da se krene ispočetka, od nule, da se vratiš u prostor gde nemaš više svoje fotografije, u mesto gde se više tvoj dom ne nalazi, gde ništa ne znaš, kada ne znaš gde ti je porodica, gde su pokušali da izbrišu tvoju prošlost i istoriju. Nisu uništili naša dokumenta kada su nas deportovali. Ta godina je bila puna dostojanstva, nezvezano za to šta oni kažu.

Kao što sam rekla, tokom tog vremena, tokom tih godina, iskusili smo mnogo stvari i ostvarili smo mnogo kontakata, imala sam kontakte u Americi od ranije, ali nakon ovih godina nisam radila samo u Centru, radila sam u *Majka Tereza*, bila sam član upravnog odbora SOROŠ-a u Beogradu za Kosovo, aktivnosti... bila sam deo mreže organizacija koje su mi omogućavale [da sarađujem] kasnije sa Helsinškim odborom u Stokholmu, i drugim organizacijama, da ne spominjem sve. Bila sam povezana ranije i izveštavala sam Lekarima za ljudska prava u Bostonu, onda za Human Rights Watch u Njujorku, izveštavali smo za njih. Ove organizacije su učinile mogućim, zvale su nas često da izveštavamo, da držimo prezentacije o stanju ljudskih prava na Kosovu po celom svetu. U Americi je postojala jako dobra mreža organizacija sa kojima sam radila godinama, više od deset godina. Tako da su mi omogućili da održim prezentaciju u Senatu, svedočenje u Senatu. Nekoliko puta sam se srela sa Prvom Damom Hilari Klinton tokom bombardovanja i sa državnim sekretarom Madlen Olbrajt, fantastičnom ženom! Žene... stanovništvo Kosova je imalo veliku podršku Amerike, i dalje ima, bilo je tako mnogo istinske podrške za slobodu, to je neverovatno. Prezentacije, sastanci koje sam imala sa Hilari Klinton, sa Madlen Olbrajt, sa članovima Senata, ženama Senata, ženama Kongresa, čak i sa muškarcima, ne samo sa Caucus vođenim od strane Elliot Engel, nego i sa drugim grupama, takođe sa senatorima, kongresmenima koji nisu bili deo Caucus-a, nikada neću zaboraviti.

Imali smo intervju u Larry King Šou sa Američkim senatorima. Senatori i ja smo bili na telefonskoj vezi, ambasador Ujedinjenih Nacija od onoga što je ostalo od Jugoslavije – Srbija i Crna Gora, ja sam bila kod Larry King-a, a on je bio u Ujedinjenim Nacijama u Njujorku. U dijalogu koji smo vodili, verujem da sam imala... i on je video argumente i iskustva koja sam ja imala, ali on je predstavljao svoju zemlju i naravno politiku svoje zemlje, ali mislim da nije imao reči. Pokušavao je da napadne, ali nije imao reči da naruši argumente, moje argumente. Podrška Sjedinjenih Američkih Država, nije to bila podrška samo Američke administracije, bila je to podrška građana Amerike. Bio je to odličan osećaj, ta podrška... za zemlju koju

možda neko ne može da pronade na mapi, bilo je sjajno na ljudskom nivou, stvarno na ljudskom nivou. I osećala sam se dorbo, da bar mogu da predstavim situaciju bez mržnje.

Nikada nisam mrzela Srbe, ni tada, ni sada. Ja mrzim... ne sviđa mi se mržnja jer, jer to osećanje je toliko jako da bi se trošilo na nešto loše. Ne sviđa mi se šovinistička politika, ne želim da vidim stanovništvo koje je razvilo takvu šovinističku i diskriminatornu politiku kao što je ona bila razvijena prema Albanskim ljudima u bivšoj Jugoslaviji. Ne bih volela to da vidim bilo gde u svetu, ne mogu da me ispune mržnjom, i ja je nemam. Tako da sam imala prezentacije ne samo za CNN, ABC, NBC, Hard Talk, BBC... svugde, nisu bile ispunjene mržnjom, jer ja nemam mržnje u meni, žao mi je ljudi u Srbiji, jer su došli do toga da niko, čak ni Crnogorci sa kojima dele isti jezik, istu veru, istu kulturu, ne žele da žive sa njima. Žao mi je ljudi u Srbiji koji su se doveli u takvu poziciju. Ali ja živim svoj san – da vidim Kosovo slobodno. I ja jesam, rekla sam tog dana... dana kada je Kosovo proglasilo nezavisnost, čak iako umrem, nije mi važno. To je bilo i zato što sam na početku imala novu energiju, morala sam opet da uradim nešto za ovu zemlju. Imam tu želju, može da zvuči patetično, ali razlog zbog kojeg sam prihvatila da budem ambasador je zato što sam ponosna da predstavljam svoju zemlju. Uvek kažem "Da li je iko živio život tokom nekoliko komunističkih režima, takozvani ljudski socijalizam, tokom ratnog režima i mučenja, aparthejda na Kosovu, rata, oslobođenja i nezavisnosti?" Nije mnogo ljudi imalo tu sudbinu da živi sve ovo. Meni izgleda kao da sam živela nekoliko života, kada su me nazvali ambasadorom, bila sam toliko ponosna da predstavljam svoju zemlju, kada su me pitali "Koji su uslovi?" Rekla sam "Ne znam" "Niste pitali?" "Ne, nisam." Počastvovali su me, ne bitno šta, počatvovali su me, i dalje živim danas, živim san nezavisnog Kosova {osmehuje se}.

I dalje mi nije dosta tog sna. Volela bih da svaki državljanin Kosova živi taj san. Volela bih da vidim Kosovo više kao socijalnu državu, da bude otvorenija zemlja, ne samo spolja, nego društveno otvorena za svačija prava. Volela bih da vidim Kosovo više ekonomski razvijeno, sa otvorenim vratima za drugi razvoj, društveni razvoj. Ali i dalje verujem da svi živimo san, i da se represija koju smo živeli završila.

Nikada neću zaboraviti kada sam bila na specijalizaciji u Zagrebu 1986. u klinici Shallata, director klinike je bio prof. Tifembaf, i mi, tri doktorke sa Kosova, po prvi put tri albanske žene bile su na pedijatriji za specijalizaciju: Zina Mekuli, Flora Brovina i ja, mi smo išle, profesor Tifembah je bio srećan da nas vidi, i on je rekao glavnoj sestri da nas sprovede do naših soba. Presvukle smo se u sobama stalnih doktora, i otišle smo, a medicinska sestra... nas tri smo bile plave, Zina je imala tamniji ten, ali ipak je bila plava. I glavna sestra... "Oh, mislila sam da ste tamnije!" To su Jugosloveni mislili o nama, mislili su da smo jeftina radna snaga ili da prodajemo stvari na pijacama u Kvadric. Nisu mogli da razumeju da ima obrazovanih Albanskih žena, i da će one doći.

Nakon rata, okruženje na Kosovu je bilo drugačije, finansijski ja sam sve izgubila. Ali najgore je bilo mojim sestrama. Imala sam četiri sestre, uvek sam govorila srećna sam što imam četiri sestre. Imam Pranveru, drugu mlađu sestru koja se rodila posle mene, ona je inženjer elektrotehnike, i bila je direktorka KEK [Energetska Korporacija Kosova]. Moja sestra Aida je urbanista, Shkendija je uspešna kožna hirurškinja i Donika je arhitekta. I sve tri su se vratile, jer je moj otac nakon rata rekao "Nisam slao decu u školu da bi ostala u inostranstvu nakon što je Kosovo oslobođeno, da doprinose negde drugo." I na neki način naveo nas je sve da se vratimo. Pranvera je bila u Engleskoj, radila je kao inženjer, njen muž je radio kao anesteziolog. Aida je bila u Njujorku, obe su radile kao dizajnerke, arhitekta. Na medicinskoj školi u Gracu,

Shkendija je radila kao kožna hirurginja, dermatološkinja i u privatnoj klinici u Beču je radila kao hirurginja i dermatološkinja, ali praktično sve smo se vratile. Imala sam priliku da ostanem u Americi, iskoristila sam tu priliku kasnije kada sam otišla na Harvard, i bila sam na Kenedi Školi Vlade na Harvardu na jednogodišnjem fellowship-u, gde sam predavala i sprovodila istraživanje na temu ljudskih prava. Sve smo se vratile na Kosovo, najviše zbog insistiranja mog oca. Moj otac je uvek imao stav, i ima stav, da ova zemlja treba ljude i da ne smemo mnogo da tražimo od ove zemlje, nego da treba da damo što više možemo. I za mog oca da pruži najviše što može bilo je da obrazuje svoju decu i da ih vaspitava onako kako misli da je najbolje. Deo vaspitanja uvek je bio, sećam se kad sam imala 15 godina, nedeljom nam je otac davao knjige koje treba da čitamo. Svakog dana smo se okupljali za ručak u tri sata, ali nedeljom smo morali da se okupimo u jedan sat, gde god da smo bili, morali smo da dođemo na ručak. I počinjao bi tako što bi nas pitao o knjigama koje smo čitale. Ali kad si tinejdžer to počinje da te nervira. Sećam se kad sam imala 15 godina, dao mi je da čitam Cicerona na srpskom jeziku, i nije me pitao za mišljenje obzirom da ja čitam tu knjigu, on bi nametnuo svoje mišljenje. U isto vreme me je ohrabrivao da dajem argumente, ne da se raspravljam, nego da dam argumente. Uvek je bio takav, u oktobru je bio Sajam knjiga i otac je imao običaj da kupi sve što je objavljeno i da pošalje u osnovnu školu i srednju školu Junik, koja je dobila ime po mom dedi Hysni Dobruna, koji je umro poslednjeg dana Drugog svetskog rata, u Oslobođilačkom ratu. Jedna je bila za njih, jedna za nas [našu kuću]. Sećam se moja mama se brinula jer nemamo vikendicu u Brezovici, ili zato što nemamo veliku kuću, moj otac bi joj rekao imam petoro školovane dece i najveću privatnu biblioteku na Kosovu. I rekao bi, moja deca čitaju svaku knjigu, i mi nismo imale izbora nego da čitamo jer nam je to bila obaveza, "Ti ćeš čitati ove, a ti ćeš ove." U nedelju bismo seli i razgovarali o knjigama. Bile smo različitog godišta, ali to nije smetalo. Ako nismo završili razgovor tokom nedelje pozvao bi svaku od nas "Hajde da pričamo o toj knjizi."

Ovako je bilo tokom celog našeg školovanja, ne nakon rata, moj otac je imao isti stav, zvao je telefonom... nismo imali gde da živimo, sve je bilo uništeno. Pranvera, druga sestra, je i dalje bila u Engleskoj, odlazili smo tamo, imala je mali stan, jer kada su je izbacili iz KEK pre rata uzeli su joj stan takođe, pa su joj dali jedan manji. Živeli smo u tom stanu, jedini stan koji nije bio uništen, dok se nije vratila iz Engleske. Svakog dana moj otac je zvao telefonom i pitao "Da li spremna da se vratiš nazad?" [Zvao je] sve nas dok se nismo vratile na Kosovo, osim moje najmlađe sestre Donika, nastavila je da živi u inostranstvu, nije se vratila. Ona pripada generaciji koja kada se upisala na fakultet, zatvorili su ga, i oni su otišli u Englesku ilegalno preko Makedonije. Tamo je završila fakultet. To je bila ta generacija, sva naša deca, mladi studenti koji su otišli u Englesku i druga mesta, poplava tražitelja azila, svi obrazovani, to je bio novi talas. Ranije su odlazili da rade, obično su muševke ostavljali žene na Kosovu. Ovo je generacija kada je univerzitet na Kosovu bio zatvoren, '90-'92. Godine, koja je otišla u inostranstvo da studira. U jednom trenutku 7000 devojaka i dečaka sa Kosova su studirali u Engleskoj. Svi su završili studije, snašli se, samo par njih se vratilo na Kosovo.

Praktično, počeli smo sa dna kao i devedeset odsto drugih Kosovara, jer niko nije pronašao ništa u dobrom stanju, sve je bilo uništeno. Dobra volja, entuzijazam je bio fenomenalan. Ne znam da li je neko pisao o dobroj volji ljudi, poštovanju, ljubav prema zemlji koju su Albanci osećali prema Kosovu kada su se vratili na Kosovo. To je bilo fenomenalno. Bilo je biblijsko i istorijsko. Za mene to je... imala sam

poseban osećaj, stalno se vraćam nazad i mislim da se sećam ne 16. [juna] nego 18. kada sam se vratila po drugi put. Išla sam da šetam ulicama u Prištini, nisam znala skoro nikoga, jer je bilo jako mnogo novih ljudi. I dalje, ljudi su se vraćali i ja bih šetala ulicama da vidim da li ću videti nekoga koga znam, ako vidim nešto. Ali bio je to poseban osećaj i tad sam videla ljude kako čekaju svetla na semaforu [osmehuje se]. Ali šta su čekali, nije bilo svetla na semaforu. Šta su čekali? [osmehuje se] Otišla sam da vidim stan moje sestre, videla sam ljude kako zatvaraju vrata od kuća drugih ljudi. Hajde da kažemo da nije bilo uzurpacije... prvih dana, videla sam ljude da idu i uzimaju kuće drugih ljudi, znali su da ove kuće pripadaju nekome drugom, uzeli su te kuće... to je bilo fantastično, fenomenalno! To je nešto za pamćenje.

Hilari Klinton nas je pozvala u junu 1998. da dođemo u Vašington, i bila sam sa Edita Kelmendi i Natašom Kandić, i obzirom da sam sarađivala sa UNICEF-om, Maureen White, ambasador UNICEF za Sjedinjene Američke Države, pozvala nas je kod nje kući u Njujorku. Ustvari bio je jun 1998., i otišle smo u Njujork, bila je tamo Kari Marton, žena Holbruka i njegova majka, i znate predrasude o Albancima. Nataša i ja smo šetale, i išle smo da se upoznamo sa njom, i istog dana Holbruk je došao da se sastane sa OVK u Junik. Majka Holbruka nije znala koja od nas dve je Albanka, a koja Srпкиnja. Videla je mene i Natašu i prišla mi, i rekla "Moj sin je išao da se sastane sa ovim životinjama u planinama..." "Kosovskim Albancima" "Životinje u planinama" pogledala sam u Maureen, rekla je "Šta nije u redu?" "Ova starija gospođa govori to meni" odgovorila je "Zbunjena je. Ona misli da si ti Srpska devojka." Rekla sam "Nema veze, neka priča, neću je ispravljati." Ona nije mogla da izdrži i rekla joj je tiho "Vaš sin je otišao tamo dobrovoljno, radi na medijaciji i Vjosa je nešto drugo, ona ne predstavlja OVK, ona predstavlja civilno društvo." Onda je prišla bliže, pozvala me je na razgovor, i rekla "Izvinjavam se, ali nekako ne izgledaš kao Albanka sa Kosova." Za mene je to bilo veoma uvredljivo. Takođe u bivšoj Jugoslaviji "Ne izgledaš kao Albanka." "Zašto, kako to Albanke izgledaju?" Ova predrasuda je prenošena u celom svetu, i izgleda da tek kada su Albanke počele da idu u inostranstvo i da zagovaraju, malo su promenili mišljenje o Albancima. Posebno prema ženama, nekako su zamišljali da se žene plaše da govore, čak i danas, imali smo trening za žene pre dve-tri nedelje, i trener je došao i rekao "Imaš li bilo kakvo pitanje? Rekla sam "Možemo li da damo komentare i pitanja? Zašto samo pitanja? Ne mislim da znaš ništa više nego što mi znamo." On je bio muškarac.

Ova predrasuda na početku, jer govorimo o ženama sa Kosova, ljudi koji su došli na Kosovo mislili su to o ženama sa Kosova, ali predrasude postoje generalno prema ženama, posebno za žene sa Kosova, što postoji i danas. Promenilo se, ali ne mnogo. Takođe, naša vlada nikada nije napravila više mesta za žene u javnom životu. Čak i danas, pogledajte vladu, tri žene među njima koje su najuspešnije. Po meni, ove tri žene su mnogo puta bolje nego svi muškarci tamo. Uspešnije su, artikulisanije, predstavljaju Kosovo na veoma dostojanstven način, i manje su koruptivne [osmehuje se]. Ovo je prkatični dokaz da ovo mesto... ovo Kosovo će ići napred samo ukoliko žene preuzmu polovinu odgovornosti za ovo mesto. Tokom celog mog života, na neki neki način, kao i za svako dete tokom celog života, moji roditelji su uticali mnogo na donošenje mojih odluka. Štaviše, čak i kad sam odrasla, kada sam bila zrela razgovarala sam sa njima, i to je veoma zanimljiva situacija kada razgovaram sa njima. Moja majka je veoma krhka, veoma prefinjena, ali veoma mirna, uvek je veoma smirena u donošenju odluka. A moj otac je oštrij i njegov stav je oštrij. I odmah nakon rata, obavezao nas je da se vratimo. Naša majka je činila isto sa svojom lakoćom. Stav je

bio da, nisam obrazovao decu da bi ostala u inostranstvu. Sada kada je Kosovo oslobođeno, svi smo se vratili, osim moje najmlađe sestre. Zanimljivo je da Aida, naša treća sestra se vratila iz Njujorka, a imala je i posao tamo, sa njenim mužem. Pranvera, druga sestra se vratila iz Londona, a radila je tamo, takođe njen muž je radio kao anesteziolog, i deca su već išla u školu. Shkendija je skoro diplomirala sa sub-specijalizacijom u hirurgiji za dermatologiju na Univerzitetu u Gracu i ona je takođe radila tamo.

Svi smo se vratili na Kosovo. Imala sam nekoliko izbora. Jedan je bio da se vratim medicini i da nastavim da radim kao doktorka, otvorim privatnu kliniku, da obnovim Centar za zaštitu žena i dece, ili da radim nešto drugo. Radeći kao doktorka nije bilo nešto što je ispunjavalo moje potrebe. Imala sam različite ideje. Nisam imala više snage da nastavim sa Centrom, jer sam čula mnogo svedočenja toliko godina i pre aparthejda da nisam više mogla... Čak i kad sam slušala žene, ili kada smo ih posećivale na terenu, plakala sam više nego članovi njihovih porodica koji su izgubili nekoga. Na neki način, ostavila sam neki prostor za nastavak posla. Bila sam izabrana za direktorku odbora organizacije koja je osnovana '92. i imenovali smo ženu koja je bila direktorka. Tako da sam i dalje bila uključena u nešto što sam videla kao moje dete. Ali nisam mogla da izdržim dnevni bol iz rata, jednostavno nisam mogla, iako sam u isto vreme se borila sa tim, ne javno, uz podršku grupe devojaka koje su bile silovane tokom rata. Poštovale smo njihov identitet, u našem okruženju o tome se nikad nije raspravljalo. Takođe, žene koje su bile silovane nisu želele da pričaju. Bili smo grupa koja je radila sa njima sve vreme. Uvek smo bile tu za njih, ukoliko bi nas zvale u jedanaest sati uveče otišle bismo do njih na vreme bilo gde širom Kosova.

Tako da sam nastavila da radim tamo u isto vreme i na kraju, uz učešće UNMIK-a kosovska administracija je kreirana. Ideja je bila da se napravi struktura koja je predstavljena kao "obrazovanje" {pokazuje navodnike rukama}, trening za lokalne Kosovare o saradnji vlade sa međunarodnom zajednicom pod odgovornošću koja bi postepeno prebačena bila na Kosovare. To je bila javna racionalizacija. Pravi razlog stvaranja zajedničke administrativne strukture između UNMIK-a i Kosova bila je da se suprotstavi i ukine postojeća vlada.

Bila je to srpska vlada koja je sa različitim jedinicama i sa njihovim funkcijama postojala na Kosovu čak 14 godina nakon rata, Vlada u egzilu vođena od strane Bujar Bukoshi i Ibrahim Rugova i privremena vlada vođena od strane Hašim Tačija. Pravi razlog je bio da se ukinu ove, i ne postepeno da se prebace odgovornosti. Ali dobro, prihvatili smo da bude kako je bilo, jer su svi Kosovari bili uključeni u ove zajedničke administrativne strukture. Bili su... sve političke stranke su imale četiri odeljenja, i bilo je jedno odeljenje koje je bilo opisano kao popunjeno osobom koja ne pripada nijednoj od ovih grupa, i to sam bila ja. I ja sam vodila ovo Odeljenje za demokratsku vladu i ljudska prava, profesionalizaciju nezavisnih medija, i podršku civilnom društvu. Bilo je kao deo [administracije], kao biro.

Mogu da pričam samo o ovom odeljenju. Verujem da smo za godinu ipo dana koliko sam ja bila u ovom odeljenju uradili veliki posao jer, kao prvo, uspostavili smo neke dobre principe vladanja. Takođe sa drugim odeljenjima i sa stanovništvom, razvili smo prva pravila vezana za ljudska prava i manjinska prava na Kosovu, prava žena, dečja prava. Mislim, za svaku grupu smo razvili pravila koja su kasnije razrađena i uključena u zakone [UNMIK zakone]. U to vreme razvili smo procedure kao deo dobro vladavine kao priprema za novi Ustav.

Tako da smo radili na različitim zakonima, tzv. regulacijama, mislim imali smo neke obaveze. Razvijali smo pravila, i davali ideje za zakone ili... zakone ili regulacije, pre prelaska na sledeći nivo, uvek prolazeći kroz odeljenje. Davali smo mišljenja zasnovana bilo na približavanju [prava] ili poštovanju prava u skladu sa različitim međunarodnim dokumentima. Tako da je ova godinu ipo dana bila veoma izazovna za mene. Bilo je to vreme koje mi je dalo jačinu, znanje kojim ja mogu da doprinesem osnivanju kosovske državnosti, iako danas znam da mnogo stvari koje smo uradili nisu sprovedene od strane UNMIK-a. Na primer, UNMIK nikada nije sproveo Rezoluciju 1244 na celom Kosovu. Sever je bio isključen. Zbog toga što Rezolucija 1244 nije bila sprovedena, sada imamo probleme na severu, jer NATO i KFOR, tačnije UNMIK takođe, nikada je nisu sprovedeli.

1244 je bila sprovedena samo od strane kosovskog stanovništva, samo od strane Albanaca. Srbi je nikada nisu sprovedeli. Tako da, iako su pravila koja smo mi napravili, koja smo mi pripremili u odeljenjima, sprovedena od strane većine nešeg stanovništva, nisu od strane manjina. To je loše, jer tretman treba da bude isti prema svima, isto i za teritoriju, to što se zove teritorijom, koja je bila "jedna" bar na osnovu Ustava, Kosovo kao teritorija sa ovim granicama, kao teritorija koju vodi administracija UNMIK-a zasnovana na Rezoluciji 1244. Dok sam ja, tokom mog rada sa UNMIK-om, čak iako je bilo veoma ispunjeno i dovoljno izazovno u isto vreme, bila veoma razočarana. Razočarenje je bila činjenica da je UNMIK kao struktura po prvi put pokušao da upravlja Kosovom, kada Ujedinjene Nacije nisu još razvile kapacitete za jednu ovakvu intervenciju, administracija teritorije... ovo im je bio prvi put. Pošto im je bio prvi put, bilo je veoma, hajde da ne kažemo veoma... hajde da budemo blaži, nisu bili dovoljno pripremljeni da rade to, i nisu imali stručnjake. U isto vreme nisu smatrali da su stručnjaci sa Kosova dovoljno vredni.

Postojao je pristup pogleda sa daljine, i nedostajalo je stručnjaka. Došli su u ime {rukama pokazuje navodnike} "znanja i stručnosti", ali u suštini stručnost nije postojala. Tako da, stvaranje Kosova koje je bio zasnovano na pripremi osnovnog prava... nije poštovalo vrednosti i dobru volju Kosovskog većinskog stanovništva, bilo je ekstremno. Pa, osnovno pravo je odobreno bilo ustavom, koja čak ni u to vreme nije ispunjavalo potrebe demokratskog Kosova. Tako da sam ja tražila da napustim odeljenje, uz isto opravdanje "ukoliko ne sarađujete sa Kosovskim stanovništvom, i donosite ovu vrstu odluka, ne vidim vrednost ostanka ovde samo kao marioneta, i na neki način se izvinjavam za vašu lošu vladu, tako da ne ostajem." Napisala sam pismo sa ovim sadržajem.

Posle mesec dana otišla sam Harvard Univerzitet, na Kenedi Školu Vlade, na jednogodišnji istraživački na temu ljudskih prava. Držala sam predavanja na temu ljudskih prava i tranzicione prande. Držala sam predavanja posebno se osvrćući na zakone i ljudska prava i subjekte koji su imale centralno mesto u mojim interesovanjima toliko godina. Kada sam se vratila sa Harvarda... u stvarnosti dok sam ja bila u odeljenju spremali smo dokumentaciju za prve izbore. Dok smo pripremali dokumentaciju, primetila sam da je veoma malo žena bilo uključeno u taj proces. Imala sam kapacitet jer sam vodila odeljenje i odeljenje je imalo takođe jednu administrativnu obavezu: da se registruje političke stranke koje žele da učestvuju u prvim izborima. Tako da sam upoznala sve političke stranke, i nove stranke koje su osnovane i napisali smo dokument gde smo tražili da se rodne kvote ubace kao novina [rukama pokazuje navodnike] u izbornom pravu. Trebalo je sedam ili osam meseci sa svim vođama, liderima političkih stranaka, sa

svima, da se dovedu do tačke da razumeju da je kvota nešto neophodno, rodna kvota, takođe jer ženske kvote daju ženama privilegiju da budu predstavljene u javnom životu, na izborima konkretno.

Čak i u haosu napravljenim od strane OEBS-a... OEBS, niko drugi nije, žene sa Kosova su uradile to, mislili smo, bio je moj posao kao direktorke odeljenja, bila sam zadužena da razvijem tu vrstu politike, i uradila sam to. Moja uloga je bila da pregovaram, da ubedim političke partije, možete zamisliti posle rata, posle dugog rata, kada je vrednost broj jedan na izborima bila: ko nosi oružje, jer taj koji nosi oružje će zaštititi živote ljudi. Razumem ja to, ali takođe i žene nose oružje porodice, nose oružje bezbednosti Kosova, uviđaju to.

Naravno, OEBS je imao veliku ulogu, jer je organizovao prve izbore sa kvotom, praktično otvorio put drugim izborima i kvota je postala deo izbora na Kosovu, što je dobro. Nije dobro jer diskriminiše, jer je trideset odsto, ali za stanovništvo sa traumama kao što su aparthejd, rat, u suštini seosko stanovništvo, patrijarhalno, šezdeset odsto stanovništva živi na selima, kvota je bila neophodna. Inače, pogledajte primer susednih zemalja koje nisu imale kvotu: [žene] nemaju ni sedam ili osam procenata, čak ni u parlamentu, a ne tek u javnom životu. Tako da na neki način sam ponosna da sam pogurala slučaj sa kvotama. Na početku, kada sam pomenula kvote, bilo je to na forumu "Forum političkih stranaka". I kada sam objasnila slučaj kvota po prvi put, neću zaboraviti lica, prezir i ismevanje, "ta žena sada hoće da bude uključena i u ovaj posao takođe." Znam neki od njih su bili naivniji i arogantniji i rekli su to. Neki nisu ništa rekli, ali su mislili to, mogla sam to da vidim u njihovim pogledima. Drugi su postavljali pitanja povodom kojih sam morala da se napregnem da budem pažljiva. Trebalo je meseci da prođu da se ostvari ovaj projekat i u ovome sam stvarno imala podršku međunarodne zajednice.

Kada sam se vratila sa Harvarda, prvi parlament je osnovan nakon prvih izbora na Kosovu. I reč dostojanstvo je bila veoma važna posebno za društvo koje je naučeno da bude nesređeno, ponižavano, ne mogu da pronađem reč da objasnim, to se propuštalo spolja dugo vremena, za građane Kosova takođe. Daću samo jedan primer, drugi primer su članovi zakona. Ono što smo uradili, naša grupa je imala pristup... nismo mi otkrili toplu vodu, ali imali smo pristup Lisabonskim dokumentima koji su bili pripremani i odobreni. Bilo je vreme kada su sve zemlje, parlamenti svih zemalja, ih odobravali. Imali smo veze sa našim mrežama ljudi koje su bile deo nacrtu Lisabonskog Suda, pre nego što je predstavljen u parlamentu. Posledično, poslali su nam taj deo i mi smo prešli deo vezan za ljudska prava, članove koji najbolje zadovoljavaju potrebe Kosova. Koristili smo mnogo rečnik, zbog jezika kojim je bio prožet Lisabonski Ugovor, i uključili smo ga u Kosovski Ustav. Takođe, Xhyljeta Jetishi i ja smo razvile deo o ljudskim pravima za javnu raspravu širom Kosova. Obaveštavali smo ljude, ali nismo imali druge stvari. To je bio deo ljudskih prava, sa manje manjinskih prava jer je to bio deo drugog člana. I to je bilo jedno iskustvo, angažman, moj doprinos van institucija za razvoj Kosova.

Sada se radujem da idem u državu koja me pozove. Ali moja situacija je malo drugačija jer sam imenovana ambasadorica Republike Kosovo u Holandiji, i nisam sigurna da li ću moći da nastavim taj posao. Prošle godine smo intervenisali u Južnom Sudanu i Sudan Khartoum. Intervenisali smo u Pakistanu, ali stvarno u Pakistanu, intervenisali smo u Pakistansko-Avganistanskom sukobu u blizini trećeg mesta. Tako da, ove godine planiramo da interвениšemo... ne u Indoneziji, i razmatramo moguću raspravu u Mindanao. Postoje neki projekti, delovi drugih projekata, da čak iako mi ne reagujemo aktivno

odlazeći u konfliktna područja, ja ih podržavam pisanjem i na druge načine koja imam obzirom na poziciju na kojoj se nalazim. To je nešto što me zanima i u šta verujem. Tako da, nije naporno, i nije velika briga. Moja briga je problem, ali posao nije briga za mene. Nije mi teško da obavljam ovaj posao, zato ja nemam interes da javno promovisem moj angažman na Kosovu. Zanima me da idem negde i da napravim makar malu promenu, i ne samo to, da imam inkluzivniji pristup.

Kakogod, uvideli smo da žene koje smo izabrali na osnovu kvota nisu radile ništa, čak ni komunicirale. Tako da sam razvila grupu iz moje mreže, pozvala sam ih na neki način, predstavila i rekla "Ne osećam se dobro sa tim što se dešava." Takođe sjajna žena, Swanee Hunt, koja nam je pomogla mnogo tokom rata kada je bila ambasador Sjedinjenih Američkih Država u Austriji i predavač na Harvard Kenedi Školi Vlade, rekla je "Hajde Vjosa, napraviću ti tim, napravićemo radionicu, skupićemo sve žene iz parlamenta i obučićemo ih. Napravićemo ekikasan trodnevni do četvorodnevni trening i kao rezultat napravićemo Poslanički klub žena u parlamentu." To se desilo sledeće, došle su i ostale nedelju dana. Tri dana smo imale intenzivne sastanke sa ženama, ali smo imale i druge sastanke jer nam je trebala podrška muškaraca u parlamentu, i podrška domaćih stranačkih lidera. I tako je osnovan Poslanički klub žena.

U međuvremenu, Američka Ambasada je ponudila grant u ime bivše državne sekretarke, Madlin Olbrajt, kojoj se već završio mandat. Tako da fond za podršku Poslaničkog kluba je osigurana, što je ponudilo dvadeset hiljada dolara za prvu godinu rada. To su bili koreni Poslaničkog kluba koji se sada zove "Neformalna grupa žena parlamenta." Za mene takođe, prve godine nisu bile tako uspešne. Cilj je bio da se sakupe važna pitanja za žene kako bi one mogle da se usredsrede na to i otvore ih u parlamentu. Takođe, drugi cilj je bio da se poboljša saradnja među ženama na rodnoj osnovi, tako da političke razlike ne ometaju rodna pitanja. Dakle, ove poslednje dve do tri godine, moramo da priznamo da je Grupa žena u parlamentu počela da bude veoma aktivna, kao što sam ja na početku zamislila. Tokom prvih godina, rad nije bio produktivan kao što smo želeli, bio je dosta konfliktan. Žene iz dve glavne stranke, DLK i DSK [Demokratska Stranka Kosova] bile su u takvom sukobu da je to bilo nezamislivo. Ja lično ne mogu da razumem kako je moguće da takav sukob postoji, kada je osnova bila toliko stabilna jer je interes bio zajednički. Nije bio samo interes žena i teme koje su otvorene bi trebalo da budu interes parlamenta.

Zamislite, juče po prvi put Ministar finansija zajedno sa delom civilnog društva i članovima parlamenta, je otvorio temu finansiranja rodniha pitanja. Mi smo sprovele obuku 2002-2003. na temu finansiranja rodniha pitanja, i uradili smo to ponovo 2005., 2007. i 2008. Bila je to serija obuka o finansiranju rodniha pitanja po prvi put na administrativnom nivou, juče 9. ili 10. jula 2013. Tako da ovo su samo koraci koje smo preduzeli, ne samo ja, nego mnogo žena sa Kosova, i manje muškaraca... da pokažemo način da u društvu oba pola imaju jednake mogućnosti za razvoj.

Ja iskreno verujem da bez jednakog građanstva nema demokratskog razvoja, ne postoji društvo kao nezavisna zemlja ako sila u bilo kakvom obliku, čak i na rodnoj osnovi ili na drugim nivoima, prevlađuje naspram drugih snaga i omogućava nejednakost, i u isto vreme stvara atmosferu pogodnu za sukobe. Dakle, za mene jednakost polova i jednakost među građanima je preduslov za mir. Tako da, verujem u ono što radim, jer je to ispravan način delovanja. Tako da, sa ovim epizodama obuhvatila sam na neki način želju da budem deo vlade ili administracije od početka, i da omogućim ono što ja mislim da je moj doprinos u stvaranju države Kosovo. Ali čak i kad sam napustila strukturu, nikada nisam napustila u

potpunosti. Bila sam uključena na različite načine, u različitim projektima. Na primer, kao član civilnog društva, upravljala sam radnom grupom kada smo pripremali strategiju za razvoj Kosova 2007-2013.

Pripreme... kada je rad na nacrtu ustava o nezavisnosti počeo, bila sam pozvana kao stručnjak iz civilnog društva da pišem nacrt za deo koji se odnosi na ljudska prava Kosovskog Ustava. Takođe, radili smo dosta na preambuli, posebno na delu preambule na kom smo insistirali, bilo nas je troje koji smo radili na tome. Bilo je pitanje upotrebe reči “dostojanstvo”, jer u svim raspravama dostojanstvo nije smatrano kao konstituišuća kategorija, tako da nije mogla da se stavi tamo. Naši argumenti su bili da Ustav nije zakon per se, nego je osnova za dolazeće zakone. Tako da, kategorije kao što je dostojanstvo, koje je smatrano osnovom, bi trebalo da bude tamo.

Ne zanima me mnogo to da se ove stvari objave na Kosovu. Zanima me to da ako odem negde mogu bar promenu da napravim, da imam više inkluzivan pristup. Iskustvo sa Kosova, ne toliko moje, nego iskustvo većine građana nakon intervencije, bilo je poprilično snishodljivo, paternalističko. Zato sam ja u svakom poslu koji sam radila, kao konsultant u Kolumbiji sa lokalnim grupama, u Dominikanskoj Republici, u Sudanu, Oman, sa vladama Iraka i Irana, pomagala sam ženama da razviju nacionalnu platformu za žensku akciju. U Indoneziji samo pomogla stvaranja sistema u kojem se vlada povezuje sa građanskim grupama u cilju razrešavanja sukoba poštujući odgovornosti prema državi i prava građanskog društva. Na ovim i mnogim drugim mestima obučavala sam, i uvek sam imala pristup takav da slušam šta ljudi žele. Pokušavala sam da ne namećem moj stav zbog mog iskustva na Kosovu. Ineteresi drugih ljudi bilo čime da se bavite treba da budu prioritet.

I ako ne nastavim da budem predvodnica Platforme za akciju³⁷, u pozadini, imala bih isti stav, jer je to postalo deo mene, deo mog stava prema intervenciji. Intervencija bi trebalo da se sprovede u mestima ukoliko je potrebno da idemo tamo, na isti način kao što su došli na Kosovo kada je nama trebalo. Nama nije trebalo da neko vlada nad nama, i nismo imali potrebu da nam neko govori šta da radimo. Postojala je potreba da postanemo pro-aktivni u pronalaženju stručnjaka i stručnosti na Kosovu, a ne nemarnost ili poricanje ove stručnosti. Nisu napravili odgovarajuću ekspertizu na Kosovu. Izbor stručnjaka na Kosovu se nastavlja i sa našom Vladom. Pitate me “Da li je Kosovo onakvo kakvo vi...?”

Snovi su uvek mnogo bolji nego stvarnost, i kao što sam rekla u prvom delu intervjua, kada je proglašena nezavisnost Kosova, čak i da nisam više živela bilo bi dovoljno. Doživela sam da vidim to, i to je bilo veliko. Mogu da kažem šta sam očekivala, očekivala sam, možda je malo naivno, patetično... ljudi koji su patili toliko, očekivala sam da će poštovati slobodu i nezavisnost više. Ljudi koji su dobili glasove građana, mislila sam da će biti odgovorniji prema građanima i da će ispunjavati njihovu volju. Verujem da Kosovo sa novim stanovništvom, relativno obrazovanim, sa svom postojećom voljom i snagom, sa resursima koje Kosovo ima, dovoljno za teritoriju od 11 kvadratnih kilometara, će ići napred brže. U međuvremenu [mislila sam] imaćemo više inkluzivan i demokratski pristup jer ne postoji bolji oblik, nije savršen, ali ne postoji bolji oblik od demokratije. Zato sam verovala, imala sam veće snove i veće planove. Kažu “Ako hoćeš da nasmeješ Boga, kaži mu svoje snove i planove.” (smeje se) Ne, nije pitanje šta sam očekivala, i

³⁷ Platforma za akciju je višeslojna kampanja usmerena ka sprovođenju Rezolucije 1325 Saveta Bezbednosti i koja vodi ka povećanju broja žena u procesima donošenja odluka kao ključu izgradnje mira.

dalje sam optimistična da ćemo raditi malo više, i da ćemo zaista voleti ovo mesto. Ne samo da budemo jaki na rečima, nego da to pokažemo radom i bićemo [takvi], i dalje verujem... Mi smo mlado stanovništvo, postojao je posleratni šok koji nas je zbunio, i stvarno smo imali lošu sreću. Imamo vođstvo sa veoma ograničenom vizijom koja nije razvila građansku volju u pravom pravcu. Postoji razočarenje, ali optimistična sam povodom Kosova, i to zbog... [samo] dve stvari: žene su počele da budu faktor i da budu prisutnije u javnosti [životu], i drugo, Albanci su faktor na Balkanu. I srećom Albanci su faktor po prvi put u stabilizovanju situacije, Albanci su faktor mira. Tako da to je deo mog sna koji je ispunjen. Postoje i drugi delovi koje očekujem da se ispune. (osmehuje se)

Mimoza Pačuku: Da li smatrate sebe feministkinjom?

Vjosa Dobruna: Da [potvrđuje glavom], smatram sebe feministkinjom, ali bez ulaska u definiciju femizma. Ne želim da otežavam to akademskom rapravom. Verujem da sam feministkinja i osećam se dobro u sopstvenoj koži kao žena. Nemam nikakva ograničenja povodom toga šta želim da radim kao žena. Lično nemam nikakva ograničenja samo zato što sam žena. Nikad ne sumnjam da samo zato što sam žena neću imati prava da uradim nešto, jer muškarci imaju pravo da rade sve. Tako da se ja osećam dobro u svojoj koži. Očekujem od drugih žena da se osećaju dobro u svojoj koži. To je feminizam! Takođe, kada su nečega lišene zato što su žene, očekujem od njih da se bore. Ne treba da čekamo na druge. Nasuprot, treba da preuzmemo odgovornost. U tom smislu, ja sam feministkinja. Nisam feministkinja u smislu žena protiv muškaraca. Nisam protiv muškaraca, nisam. Verujem u jednakost.

Takođe verujem da žene, posebno feministkinje treba da pomognu muškarcima, jer je razvoj žena razvoj društva. Društvo ne može da bude razvijeno ako je samo deo razvijen, muškarci treba da budu razvijeni. Muškarci su rođeni i podignuti od strane žena, zato majke i društvo treba da im pomognu. Drugi treba da im pomognu u razvoju takođe. Tako da, moj feminizam je liberalan, postmoderan, nije radikaln feminizam '70ih, '80ih i '90ih. Verujem da Kosovo ima dovoljno feministkinja, ženskih feministkinja, kao u muških feministkinja. Verujem da ima prostora da se razvije još. Verujem da feministički pokret postoji i ja nisam deo tog pokreta koji je poprilično institucionalizovan. Kada kažem institucioanlizovan ne mislim na strukturu različitih ženskih organizacija, nego i na druge organizacije i zainteresovane grupe civilnog društva takođe, koji predstavljaju i promovišu iste interese. Postoji pokret, i nije savršen. Zašto nije savršen? Teže je, [pознаvajući] faze kroz koje smo prošli, da imamo jednakost kao prioritet.

Ranije u intervjuu rekla sam vam šta se desilo 1995. kada smo promovisale i zagovarale ženska prava protiv porodičnog nasilja, kako su naše društvo i političke stranke reagovala tada. Ovo je bilo pre rata i sada je isto. Ženski prioritet, pričam o ženama generalno, bio je da počnu iz početka života, da stvore nešto i da imaju javni život i da budu prisutne u javnosti. One nisu mislile da njihovo prisustvo u javnosti može da im pomogne da počnu život ispočetka. Da, imale bi bolji početak. Ovo su sve te razlike. Nisu sve žene iste, žene su različite i imaju različite prioritete. Tako da imajući ovo u vidu, pokret je mnogo veći nego što se vidi. Svaka grupa ili zainteresovana grupa žena koja promoviše određeno polje ili neki interes koji dovodi tu ženu u jednaku poziciju je feministička organizacija ili grupa, zvala se tako ili ne.

Mnogo žena na Kosovu se premišlja da se zovu feministkinjama zbog stigma koja postoji. I ova stigma govori da su feminstkinje protiv muškaraca. Ali feministkinje nisu protiv muškaraca, one su [feministkinje]

zbog sebe. Vide svoj pol i kožu kao prirodnu, i ne žele da postanu muškarci. Ovo je feminizam za koji ja mislim da ima teorijsku osnovu i neću da obrazlažem to sad. Teže je nego u drugim mestima, ali je moguće i to se može reći, ja kažem javno svaki put kada me pitaju, takođe u TV emisijama, kažem “Da, ja sam feministkinja.” Objasnim to na ovaj način, zavisi kako novinar postavi pitanje, ali u osnovi to je to. Uglavnom, prosto rečeno, ja sam žena i osećam se dobro u svojoj koži. I borim se za sve žene da imaju iste prilike i da se osećaju dobro u svojoj koži ili njihovom rodu. To je feminizam koji ja prihvatom. Šta drugo...

Mimoza Pačuku: Šta smatrate vašim najvećim uspehom u životu do sad?

Vjosa Dobruna: Nemam još toliko godina kada mogu da pogledam unazad i procenim ili napišem autobiografiju. Ne bih znala da kažem šta je uspeh. To je kako kažu, prirodno. Ne znam. Ja sam osoba koja živi za rad, osoba koja ne vidi to kao obavezu, nego kao deo mene, deo moje kulture, deo načina na koji sam vaspitavana od strane Hydajet i Musa, Qazim Aga, mog dede, kao i mojih stričeva, i mojih sestara koje su deo moje kulture gde je pomaganje drugima nešto prirodno. Ne smatram to kao nekom obavezom, gledam na to kao deo mene. Ne znam da li vidim ovo kao uspeh, ili kao religiju, ali za mene je to vaspitanje koje dolazi prirodno. Ne znam da li je to uspeh ili šta je, ali to sam ja. Možda nakon nekoliko godina, kada budemo morala da popunim obrasce i pogledam unazad, možda će biti nešto što bih volela da sam uradila, i nešto što bih volela da nisam, uopšte. Ali nešto što ću sigurno raditi uvek... izgovaraću javno i privatno ono u šta verujem i kako ću pokušati da ostvarim to, ukoliko je potrebno da spomenem tu reč, boriću se takođe. Ne mogu da pronađem reč, više odgovarajuću reč: zagovaraću.

Mimoza Pačuku: Možete li mi reći koji su vam snovi za budućnost?

Vjosa Dobruna: Rekla sam “Recite svoje snove Bogu, i nasmejaćete ga” (smeje se). Volim da živim ono što sanjam, da živim u društvu koje ima viziju, u društvu gde se ljudi osećaju dobro i jednako. I gde nema ličnih ili grupnih ograničenja, ali naravno da živim u državi koja omogućava sve ovo. Onda kada imaš to, svaki pojedinac ima priliku da ispuni svoje snove. Ne možete me pitati koji su moji snovi. Moj san ne može biti ostvaren u okruženju gde je većina snova nepredvidiva. Tako da, ne znam kako da odgovorim na ovo pitanje. Osim ako ne sanjam u državi u kojoj svačiji snovi mogu biti ostvareni. (smeje se)